

VLADA CRNE GORE
Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma

STRATEGIJA REGIONALNOG RAZVOJA CRNE GORE
ZA PERIOD 2023-2027

Podgorica, jun 2023. godine

SADRŽAJ

I	UVOD	5
1.	Svrha donošenja strateškog dokumenta	5
2.	Ključni rezultati implementacije Strategije regionalnog razvoja Crne Gore 2014-2020	7
2.1.	Kratak pregled ostvarenih rezultata SRR 2014-2020 po strateškim ciljevima	7
2.2.	Rezultati evaluacije Strategije regionalnog razvoja Crne Gore 2014-2020 razvrstani po kriterijumima	8
3.	Pozicioniranje u strateškom okviru Crne Gore i usklađenost sa međunarodnim obavezama	10
3.1.	Usklađenost sa krovnim strateškim dokumentima Crne Gore	10
3.2.	Usklađenost sa sektorskim strateškim dokumentima Crne Gore	13
3.3.	Usklađenost sa međunarodnim obavezama	15
3.2.1.	Globalni nivo	16
3.2.2.	Usklađenost sa ključnim politikama Evropske unije	16
3.2.3.	Regija JIE/Zapadni Balkan	18
4.	Orodnjavanje javnih politika	18
5.	Strateška analiza uticaja na životnu sredinu u fazi definisanja ciljeva	19
II	ANALIZA POSTOJEĆEG STANJA	20
1.	Pregled osnovnih makroekonomskih indikatora razvijenosti	20
1.1.	Ostvarenje izabranih međunarodnih indikatora	29
1.2.	Indeks razvijenosti jedinica lokalne samouprave u Crnoj Gori	31
1.3.	Indeks konkurentnosti jedinica lokalne samouprave u Crnoj Gori	32
2.	Analiza zainteresovanih strana	33
3.1.	Zakonodavni okvir	34
3.2.	Institucionalni okvir	35
3.	SWOT analiza po regionima	36
4.	Ključni izazovi u kojima nastaje regionalna razvojna politika za naredni petogodišnji period	40
III	VIZIJA, STRATEŠKI I OPERATIVNI CILJEVI STRATEGIJE REGIONALNOG RAZVOJA CRNE GORE 2023-2027	45
1.	STRATEŠKI CILJ 1: Jačanje funkcionalnosti JLS kroz sistemsko upravljanje regionalnim razvojem	47
OPERATIVNI CILJ 1.1.	Jačanje funkcionalnosti i fiskalnih pozicija manje razvijenih opština	48
OPERATIVNI CILJ 1.2.	Unaprjeđenje mehanizma koordinacije u sprovođenju politike regionalnog razvoja	49
2.	STRATEŠKI CILJ 2: Ostvarenje održivog ekonomskog razvoja regiona kroz jačanje ljudskih potencijala i podsticanje zapošljavanja radi poboljšanja kvaliteta života	50
OPERATIVNI CILJ 2.1.	Unaprjeđenje ljudskog kapitala kroz poboljšanje kvaliteta obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite	51
OPERATIVNI CILJ 2.2.	Povećanje stope zaposlenosti i smanjenje neformalne zaposlenosti	53
OPERATIVNI CILJ 2.3.	Povećanje efikasnosti i učinkovitosti populacione politike	54
3.	STRATEŠKI CILJ 3: Povećanje konkurentnosti regiona, zasnovano na unaprjeđenju infrastrukture, poboljšanje poslovnog ambijenta i razvoj prioritetnih sektora i sektora sa potencijalom rasta	54
OPERATIVNI CILJ 3.1.	Povećanje regionalne konkurentnosti	56
OPERATIVNI CILJ 3.2.	Razvoj prioritetnih sektora sa potencijalom rasta sa fokusom na diverzifikaciju turističkog proizvoda, prerađivačku industriju i valorizaciju kulturne baštine	57

OPERATIVNI CILJ 3.3. Unaprjeđenje saobraćajne infrastrukture	59
OPERATIVNI CILJ 3.4. Unaprjeđenje uslova za proizvodnju visokokvalitetne hrane, organskog porijekla uz održiv dohodak poljoprivrednika	60
OPERATIVNI CILJ 3.5. Zaštita životne sredine, razvoj energetike, adaptacija i mitigacija efekata klimatskih promjena	60
IV IMPLEMENTACIJA STRATEGIJE REGIONALNOG RAZVOJA CRNE GORE 2023-2027, MONITORING I EVALUACIJU	63
1. Implementacija i monitoring	63
2. Komunikacioni plan	64
3. Finansiranje	65
Aneks 1 - Analiza zainteresovanih strana	67

Lista skraćenica

ARS	Anketa o radnoj snazi
EU	Evropska unija
EIB	Evropska investiciona banka
EBRD	Evropska banka za obnovu i razvoj
UNDP	Razvojni program Ujedinjenih nacija
JIE	Jugoistočna Evropa
JLS	Jedinica lokalne samouprave
ZO	Zajednica opština
IPA	Instrument za pretpistupnu pomoć EU
IRFCG	Investiciono-razvojni fond Crne Gore
MERT	Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma
MKM	Ministarstvo kulture i medija
MKI	Ministarstvo kapitalnih investicija
MEPPU	Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma
MP	Ministarstvo prosvjete
MF	Ministarstvo finansija
MPŠV	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
UZKP	Uprava za kapitalne projekte
MZ	Ministarstvo zdravlja
MRSS	Ministarstvo rada i socijalnog staranja
ZZZCG	Zavod za zapošljavanje Crne Gore
UPC	Uprava prihoda i carina
MNTR	Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja
AZZŽS	Agencija za zaštitu životne sredine
ZzŠ	Zavod za školstvo
CSO	Centar za stručno obrazovanje
UIP	Uprava za inspekcijske poslove
NTP CG	Naučno tehnološki park Crne Gore
IPC „Tehno- polis Nikšić“	Inovaciono-preduzetnički centar Tehnopolis Nikšić
ŽICG	Željeznička infrastruktura Crne Gore
CGES	Crnogorski elektroprenosni sistem
EPCG	Elektroprivreda Crne Gore
SCG	Skijališta Crne Gore
TO	Turistička organizacija
Monstat	Uprava za statistiku Crne Gore
SRR	Strategija regionalnog razvoja
UN	Ujedinjene nacije
CFCU	Sektor za ugovaranje i finansiranje programa iz sredstava Evropske Unije
CEDIS	Crnogorski elektroprenosni distributivni sistem

I UVOD

Strategija regionalnog razvoja Crne Gore 2023-2027 (SRR 2023-2027) temeljni je planski dokument politike regionalnog razvoja, kojim se utvrđuju ciljevi i prioriteti regionalnog razvoja, način njihovog postizanja, područja sa razvojnim specifičnostima, kao i međusobni odnos i aktivnosti organa državne uprave i drugih nosilaca aktivnosti regionalnog razvoja, koji su uključeni u sprovođenje SRR¹.

Naime, SRR 2023-2027 predstavlja nastavak aktivnosti implementiranih u okviru Strategije regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020. godine (SRR 2014-2020) usvojene u junu 2014. godine. Nakon završetka implementacije prethodnog strateškog okvira za regionalni razvoj, pripremljen je Završni izvještaj o realizaciji SRR 2014-2020 na osnovu čega je shodno preporukama formulisan novi strateški okvir za naredni petogodišnji period.

1. Svrha donošenja strateškog dokumenta

Kao jedan statistički region, Crna Gora je, prema podacima Eurostata, dostigla 50% prosjeka razvijenosti EU-27, mjereno BDP PPS za 2022. godinu. To predstavlja poboljšanje u odnosu na 2014. godinu, kada je otpočela primjena SRR 2014-2020, i veći nivo razvijenosti u odnosu na zemlje Zapadnog Balkana. Posmatrano po geografskim regionima i jedinicama lokalne samouprave (JLS), mjereno indeksom razvijenosti, tokom primjene prethodne SRR smanjen je razvojni jaz između najmanje i najviše razvijenih JLS u Crnoj Gori. Ipak, i dalje su evidentne velike razlike u stepenu razvijenosti između tri geografska regiona Crne Gore: Sjevernog sa jedne strane i Središnjeg i Primorskog sa druge. **Ključni uzroci** navedenog su prevashodno nedovoljan ljudski kapital, nerazvijena infrastruktura, neadekvatna iskorišćenost raspoloživih resursa, nizak stepen diverzifikacije privrede. Sa druge strane, **ključne posljedice**, koje su ujedno i izazovi u implementaciji SRR u narednom periodu su: (i) visoka nezaposlenost, naročito žena i mladih; (ii) neujednačeni fiskalni kapaciteti JLS (iii) visoka stopa rizika od siromaštva i (iv) migracije i negativan prirodni priraštaj. Zato je **svrha donošenja nove Strategije regionalnog razvoja Crne Gore 2023-2027** prevazilaženje ovih izazova, odnosno smanjenje nezaposlenosti, siromaštva, migracija sa Sjevera, i jačanja fiskalnih kapaciteta JLS, što je u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva i vizije nove Strategije.

U prethodnom strateškom okviru, najvažnije mjere u odgovoru na izazove u dostizanju strateškog cilja regionalnog razvoja su se dominantno odnosile na ulaganja u osnovnu infrastrukturu, odnosno na velike kapitalne investicije, od kojih je najveća bila izgradnja prioritetne dionice autoputa Bar-Boljare, koja je danas potpuno funkcionalna. One su bile praćene mjerama kreditne podrške, subvencija, poreskih olakšica i ostalim mjerama za

¹ Obaveza donošenja SRR i Strateških planova razvoja je predviđena Zakonom o regionalnom razvoju, kojim se uređuje način podsticanja i planiranja regionalnog razvoja Crne Gore i druga pitanja od značaja za regionalni razvoj. Za potrebe prostornog planiranja, kreiranja i implementacije politike regionalnog razvoja, Zakon o regionalnom razvoju, u skladu sa geografskim karakteristikama i razmještaju prirodnih uslova za razvoj, definiše tri geografska regiona: Primorski, Središnji i Sjeverni. Po Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Crne Gore, Crna Gora je podijeljena na 25 jedinica lokalne samouprave, od kojih se 13 nalazi u Sjevernom regionu, i po 6 u Središnjem i Primorskom. Istovremeno, u okviru statističke nomenklature prostornih jedinica Eurostata, Crna Gora je, shodno regulativi Evropske komisije (EC) 1059/2003 definisana kao jedan statistički region regiona na sva tri NUTS nivoa (NUTS 1=NUTS 2=NUTS 3), tj. Crna Gora je jedan od ukupno 242 regiona na nivou NUTS 2 u okviru EU-27.

ravnomjerniji regionalni razvoj, sa ciljem povećanja konkurentnosti, zaposlenosti i smanjenju rizika od siromaštva. Imajući u vidu navedeno, **vizija** nove Strategije regionalnog razvoja 2023-2027, je **bolji život po mjeri čovjeka, odnosno bolji životni standard u svim regionima zemlje, zasnovan na konkurentnosti, inovativnosti, unaprjeđenju ljudskog kapitala, digitalizaciji, dekarbonizaciji i socijalnoj inkluziji**. Strateški i operativni ciljevi koji su definisani u nastavku će takođe kao prioritet imati ulaganja u osnovnu infrastrukturu, prvenstveno drugu dionicu autoputa koja prolazi kroz Sjeverni region prema Boljarima, a koja će biti praćena većom finansijskom podrškom i podsticajima za privredu i poljoprivrednike, kao i snažnijim podsticajima u okviru populacione politike.

Naime, neke od konkretnih horizontalnih mjera i aktivnosti koje bi u procesu implementacije SRR 2023-2027 u značajnoj mjeri doprinijele ostvarenju definisane vizije regionalnog razvoja, podrazumijevale bi određene izmjene odnosno **unaprjeđenje postojećeg zakonodavnog okvira posebno u oblastima poreske i socijalne politike**. Navedeno je važno sa aspekta daljeg razvoja Sjevernog regiona, odnosno **pravednije raspodjele ustupljenih prihoda od poreza na dohodak fizičkih lica**, na način da se uvažavaju razlike u stepenu razvijenosti JLS i njihovog fiskalnog kapaciteta i izmijeni struktura prihoda iz kojih se obezbjeđuju sredstva Egalizacionog fonda.

Dodatno, prepoznata je neophodnost izmjena Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti, sa ciljem **efikasnije i pravednije raspodjele socijalne pomoći**, odnosno njihovog boljeg targetiranja prema stanovništvu sa najvećom izloženošću riziku od siromaštva, kako bi se smanjila stopa rizika od siromaštva.

Kao što je prethodno navedeno, za sprovođenje operativnih ciljeva SRR 2023-2027 po regionima, prepoznata je potreba za dalje **unaprjeđenje insitucionalnog okvira** i to posebno kroz izmjene Zakona o regionalnom razvoju i njegovih podzakonskih akata, kao i veće funkcionalnosti rada Partnerskog savjeta za regionalni razvoj. Naime, navedeno će podrazumijevati **poboljšanje funkcije koordinacije i vršenja nadzora nad sprovođenjem strategije i politike regionalnog razvoja** i moguće objedinjavanje određenih nadležnosti vezanih za regionalni razvoj. U vezi sa tim, potrebno je razmotriti opciju osnivanja Agencije za regionalni razvoj, ukoliko studija opravdanosti osnivanja ove agencije to pokaže. Agencija bi bila zadužena za podršku punoj implementaciji SRR, saradnju sa ostalim akterima u oblasti politike regionalnog razvoja, naročito Ministarstvom ekonomskog razvoja i turizma, Agencijom za investicije, JLS i drugim ključnim akterima. Navedeno je posebno važno sa aspekta **jačanja insitucionalnog okvira za efikasniju pripremu i implementaciju projekata regionalnog razvoja**.

Za praćenje uspješnosti ostvarenja SRR 2023-2027 i strateških ciljeva, na nivou tri regiona definisani su sljedeći **indikator**i:

- stepen razvijenosti JLS i regiona na način da smanji razvojni jaz između najviše i najmanje razvijenih JLS i regiona,
- stopa rizika od siromaštva na nivou regiona,
- prirodni priraštaj na nivou Crne Gore i na regionalnom nivou,
- saldo unutrašnjih migracija na nivou regiona,

- indeks razvoja po mjeri čovjeka za svaki od tri regiona.

Sprovođenje SRR 2023-2027 će se financirati iz budžeta Crne Gore i budžeta JLS, javnog sektora, EU fondova, donacija i drugih izvora, u skladu sa postojećim zakonskim okvirom.

2. Ključni rezultati implementacije Strategije regionalnog razvoja Crne Gore 2014-2020

Prethodna Strategija regionalnog razvoja Crne Gore obuhvatila je razvojni period 2014-2020. godine. Njena implementacija praćena je kroz akcione planove i izvještaje o njihovom sprovođenju.

Naime, **vizija razvoja Crne Gore**: „povećanje kvaliteta života svih građana Crne Gore, uz održiv i ravnomjerniji društveno-ekonomski razvoj, zasnovan na konkurentnosti i efikasnosti“, predviđena prethodnom SRR u skladu je sa strateškim dokumentom Pravci razvoja Crne Gore, koji je bio na snazi u prethodnom periodu. Vizija razvoja Crne Gore se operacionalizuje kroz ciljeve razvoja na nacionalnom i na nivou regiona.

Strateški cilj regionalnog razvoja definisan SRR za period 2014-2020. godina, odnosio se na „Ravnomjerniji rast i razvoj svih jedinica lokalne samouprave i regiona, zasnovan na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju.“

Pored vizije i strateškog cilja SRR 2014-2020, ova strategija definisala je ciljeve i prioritetne oblasti razvoja na nivou svakog od tri geografska regiona Crne Gore, kao što slijedi:

- Sjeverni region: “Povećanje konkurentnosti, ubrzan i održiv razvoj Sjevernog regiona”;
- Središnji region: “Ostvarenje održivog ekonomskog rasta i razvoja i ubrzano povećanje konkurentnosti”;
- Primorski region: “Održiv ekonomski rast i povećanje konkurentnosti regiona zasnovano na razvoju turizma i komplementarnih sektora.

U skladu sa vizijom razvoja i postavljenim strateškim ciljevima, postavljene su i prioritetne oblasti razvoja SRR 2014-2020, i to: (I) saobraćaj i ostala javna infrastruktura; II) poljoprivreda i ruralni razvoj; III) energetika; IV) zaštita životne sredine; V) konkurentnost i inovacije; VI) industrija; VII) turizam i kultura; VIII) obrazovanje, zapošljavanje i socijalne politike. Polazeći od EU strategije Evropa 2020, prioritetne oblasti strukturirane su po stubovima rasta. Dodatno, strateški ciljevi razrađivani su kroz **prioritetne oblasti, prioritete, mjere i konkretne aktivnosti na nivou regiona.**

2.1. Kratak pregled ostvarenih rezultata SRR 2014-2020 po strateškim ciljevima

Konkretne aktivnosti za realizaciju SRR 2014-2020 planirane su kroz jednogodišnje akcione planove za referentne godine 2015-2020. godine. Analiza planiranih i utrošenih finansijskih sredstava za cjelokupan period sprovođenja SRR 2014-2020 je napravljen na osnovu šest Akcionih planova i pet Izvještaja o realizaciji akcionih planova, koji sadrže godišnje i višegodišnje projekte, strukturirane po prioritetnim oblastima, prioritetima i mjerama. Izvještaj za 2020. godinu sastavni je dio Završnog izvještaja o realizaciji SRR 2014-2020.

Od ukupnih ulaganja, 47% ulaganja se odnosi na Sjeverni region, 34% na Središnji region i 19% na Primorski region. Ova struktura ulaganja u skladu je sa indikatorom razvijenosti JLS, jer su svih 13 opština Sjevernog regiona ispod 90% prosjeka razvijenosti zemlje kao cjeline, odnosno 10 opština je ispod 75% prosjeka razvijenosti (indikator 2016-2018).

Stepen realizacije mjera u Središnjem regionu veći je od planiranog za 7%. Stepem realizacije ulaganja u Sjevernom regionu ovom periodu iznosio je 69%, a u Primorskom regionu 70%.

S obzirom da se u velikom broju slučajeva radi o značajnim infrastrukturnim ulaganjima, **po strukturi ulaganja**, najzastupljenija su kreditna sredstva (47%), a zatim privatni kapital i budžet (20% i 23%). Budžeti JLS u ukupnim ulaganjima zastupljeni su u prosjeku sa 5%. EU fondovi podržavali su mjere na nivou Crne Gore sa 3%, dok su drugi donatori učestvovali sa svega 2% ukupnih ulaganja.

U **Sjevernom regionu**, najviše ulaganja čine projekti održivog rasta (saobraćaj, poljoprivreda, životna sredina i energetika), oko 73%, dok su pametni i inkluzivni rast 23% i 4% respektivno.

U **Središnjem regionu** najviše ulaganja čine projekti pametnog rasta (konkurentnost i inovacije, razvoj turizma i valorizacija kulturne baštine, prerađivačka industrija) - 63%, dok održivi rast i inkluzivni rast čine 27% i 10% ulaganja.

U **Primorskom regionu** najviše ulaganja takođe čine projekti pametnog rasta (53%), ali uz visoko učešće i održivog rasta (43%), dok je inkluzivni rast svega 4% (razvoj ljudskih resursa, zapošljavanje, unaprjeđenje obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite).

Na nivou Crne Gore, najviše ulaganja je bilo u održivom rastu (52% realizovanih investicija i programa), zatim u pametnom rastu (42%) i inkluzivnom rastu (6%).

Kada je riječ o **ulaganjima po prioritetnim oblastima**, najveća ulaganja realizovana su u oblasti saobraćajne infrastrukture (36%), zatim u oblasti konkurentnosti i inovacija (31%), te u oblasti energetike (16%).

Slijede ulaganja u sektoru poljoprivrede (5%), ulaganja u zaštitu životne sredine, turizam i kulturno historijsko nasljeđe (po 4%). Ulaganja u unaprjeđenje obrazovne, zdravstvene, socijalne i sportske infrastrukture zastupljena su sa 3%, dok je 2% činilo ulaganje u razvoj ljudskih resursa i zapošljavanje. Prerađivačka industrija zastupljena je sa 1% ulaganja, a drvoprerađivačka industrija sa 0,2%.

Detaljnija analiza planiranih i realizovanih aktivnosti u izvještajnom periodu 2014-2020, struktura izvora finansiranja realizovanih ulaganja, analiza ulaganja po pravcima razvoja i prioritetnim oblastima, dostupna je u okviru Završnog izvještaja o realizaciji SRR 2014-2020.

2.2. Rezultati istraživanja dosadašnje politike regionalnog razvoja Crne Gore, razvrstani po kriterijumima

U analizi ostvarenih rezultata SRR u prethodnom periodu, korišćeno je šest standardnih kriterijuma za ocjenjivanje prema OECD DAC-a (OECD Development Assistance Committee). To

su prvenstveno, **relevantnost, efektivnost, efikasnost i uticaj**. Naime, kako je SRR za period 2014-2020 rađena prije usvajanja Metodologije razvijanja politika, izrade i praćenja sprovođenja strateških dokumenata, istom nije bila predviđena evaluacija. Međutim, u sklopu procesa izrade nove strategije, u okviru projekta "Podsticanje saradnje sa akademijom u razvoju Strategije regionalnog razvoja" (MER,UN,GSV), realizovano je istraživanje, odnosno konsultovanje svih JLS. Predmetno istraživanje je sprovedeno u periodu jun-jul 2021. godine i obuhvatilo je 108 ispitanika iz tadašnje 24 crnogorske opštine, o stavovima lokalnih zajednica o dosadašnjoj i budućoj politici regionalnog razvoja Crne Gore, sadrži i naučene lekcije i preporuke za naredni razvojni period, sa osvrtom na relevantnost, efektivnost, efikasnost i uticaj. U nastavku je dat sažetak ocjene u okviru sprovedenog istraživanja što predstavlja svojevrsan vid evaluacije, dok su detaljnije informacije navedene u Završnom izvještaju o realizaciji SRR 2014-2020.

Relevantnost u ovom istraživanju mogla bi se objasniti kao reakcija mehanizama implementacije na postizanje četiri strateška cilja definisana SRR 2014-2020 na nivou Crne Gore i regiona, uključujući postizanje odgovarajućeg nivoa konkurentnosti crnogorskih preduzeća. **Istraživanje je pokazalo relativno visok stepen usklađenosti ciljeva SRR sa razvojem JLS, kao i da su mjere i aktivnosti SRR 2014-2020 u velikoj mjeri usklađene sa postavljenim strateškim ciljevima dokumenta.** Pri tome je 50% ocijenilo da se indikatori realizacije (ostvarenosti) po pojedinim aktivnostima, mogu koristiti za monitoring i evaluaciju, kao i da je upotreba finansijskih iskaza kod ostvarenih ulaganja - jasan indikator ostvarenosti pojedinih mjera, ali je **blizu polovine ispitanika ocijenilo da navedene indikatore treba unaprijediti.**

Efektivnost SRR može se definisati kao procjena u kojoj mjeri su se rezultati politike postigli kroz šest akcionih planova za period 2014-2020. godine. **Prema viđenju predstavnika/ca JLS Središnjeg i Primorskog regiona, aktivnosti SRR 2014-2020 vrlo dobro su doprinijele ostvarivanju postavljenih strateških ciljeva dok predstavnici Sjevernog regiona smatraju da je taj doprinos bio niži na Sjeveru.** Takođe, istraživanje je pokazalo da su glavni faktori uticaja na ostvarenje strateškog cilja razvoja svakog od regiona: raspoloživi budžet, procedure i mehanizmi upravljanja, administrativni kapaciteti, kvalitet komunikacije i koordinacija i izvještavanje. Pored toga istraživanje je pokazalo da većina predstavnika/ca JLS smatraju da je **uključenost JLS djelimično ili potpuno doprinijela većoj učinkovitosti u procesu realizacije SRR i da je nivo uključenosti značajan.**

Efikasnost SRR 2014-2020 u ovom istraživanju može se objasniti kao procjena mehanizma implementacije kao potencijalno najisplativijeg načina za sprovođenja mjera politike. Neka od pitanja uključila su i faktor pandemije COVID-19, koji je redukovao ulaganja u 2020. godini, pa time i ukupno ostvarene rezultate.

Istraživanje je pokazalo da su JLS stava da troškovi odnosno ulaganja u mjere SRR, do izbijanja pandemije COVID-19, srazmjerni ili djelimično srazmjerni postignutim rezultatima. Dodatno, prosječna ocjena mehanizma sprovođenja SRR sa aspekta troškova i učinaka je 3,2. Istovremeno, **preko 85% ispitanika cijeni da je mehanizam za sprovođenje SRR bio učinkovit, u postojećim okolnostima.** Istraživanje je pokazalo da su **JLS djelimično ili uopšte nijesu upoznate sa podsticajnim mjerama koje nudi Zakon o regionalnom razvoju.** Takođe, svega 10%

predstavnik/ca JLS smatra da je proces implementacije SRR u konkretnoj lokalnoj samoupravi, u periodu pandemije COVID-19 bio efikasan u ostvarivanju postavljenih ciljeva odnosno rezultata.

Istraživanje je pokazalo da su **očekivanja predstavnika/ca JLS od SRR i mjera iz akcionih planova bila veća od realizovanih**, odnosno njihova percepcija o **Uticaju** realizovanih mjera na ukupan razvoj lokalnih zajednica je bila ambicioznija. S druge strane, **značajan procenat predstavnika/ca JLS smatra da su programi i aktivnosti SRR doprinijeli jačanju kapaciteta direktnih korisnika u konkretnoj lokalnoj samoupravi**. Dodatno, većina, ili **oko 90% ispitanika veoma pozitivno percipira značaj strateških planova razvoja njihove lokalne samouprave**. Kada je riječ o metodologiji izračunavanja indeksa razvijenosti, preko 80% ispitanika smatra da se njome objektivno ili djelimično objektivno prikazuju razlike u nivou razvijenosti JLS, dok jedan dio njih predlaže nove elemente koje bi trebalo uključiti u metodologiju. Dodatno, dvije trećine ispitanika cijeni da je nivo razvijenosti njihove JLS objektivno rangiran indeksom razvijenosti u odnosu na Crnu Goru i druge JLS, 26% ispitanika cijeni da je njihova JLS na nižem nivou razvijenosti nego što pokazuje indikator razvijenosti, dok svega 7% smatra da je njihova JLS na višem nivou razvijenosti u odnosu na vrijednost indikatora. Takođe, **preko 85% ispitanika smatra da SRR značajno doprinosi kvalitetu sprovođenja povezanih politika**. Značajan broj ispitanika nije imao konkretan predlog po pitanju unaprjeđenja sveukupnog dizajna, mehanizma sprovođenja, kao i mehanizma M&E SRR, što potvrđuje činjenicu da je sistem strateških ciljeva, po stubovima i prioritetnim oblastima veoma razrađen, pa konkretni predlozi zahtijevaju ekspertsku znanja u strateškom planiranju.

3. Pozicioniranje u strateškom okviru Crne Gore i usklađenost sa međunarodnim obavezama

3.1. Usklađenost sa krovnim strateškim dokumentima Crne Gore

Od posebnog značaja za definisanje SRR za naredni razvojni period 2023-2027. godine je aktuelni **strateški okvir Crne Gore**, gdje se, u procesu kreiranja novog strateškog dokumenta za regionalni razvoj, posebna pažnja posvećuje:

- krovnim strateškim dokumentima zemlje u kojima su sadržani razvojni ciljevi i prioriteti razvoja Crne Gore u dugom i srednjem roku,
- strateškim sektorskim razvojnim dokumentima,
- ključnim tematskim strategijama, kao i
- strategijama razvoja ljudskih resursa koje u fokusu imaju obrazovanje i rast zapošljivosti odnosno ukupne konkurentnosti lokalnih zajednica.

Postojeći strateški okvir Crne Gore, odnosno njegova horizontalna i vertikalna uvezanost, pozicioniraju SRR 2023-2027 kao **kompozitni razvojni dokument, koji treba da postavi osnovu za ravnomjerniji razvoj u prostoru, odnosno ostvarivanje ciljeva ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije regiona Crne Gore**. Shodno tome, krovni strateški dokumenti sa kojima se uvezuje SRR 2023-2027 dati su u nastavku:

- **Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine** kao krovna, dugoročna i razvojna strategija Crne Gore podrazumijeva da se “društveno-ekonomski razvoj Crne Gore temelji na skladnom odnosu čovjeka i prirode, i efikasnom upravljanju ljudskim, društvenim, prirodnim i ekonomskim resursima zemlje. Crna Gora ostvaruje kontinuiran, inkluzivan, regionalno ravnomjerno raspoređen i održiv ekonomski razvoj, uz rast zaposlenosti i obezbjeđenje dostojanstvenog rada za sve”. Naime, u okviru NSOR 2030 definisane su sljedeće prioritetne mjere u oblasti regionalnog razvoja: Unaprijediti saobraćajnu i ostalu infrastrukturu, kao preduslove za razvoj - SDG 9 (9.1); Uspostaviti povoljan društveni i socio-ekonomski ambijent, koji treba da spriječi dalja negativna demografska kretanja na sjeveru Crne Gore - SDG 8 (8.3) i SDG 10 (10.2); Održivo koristiti prirodne resurse, pospješiti niskokarbonski razvoj i izgraditi komunalnu infrastrukturu; Razviti ljudske resurse u manje razvijenim opštinama. Upravo kroz realizaciju navedenih mjera za ravnomjerniji socio-ekonomski razvoj, Crna Gora doprinosi ostvarivanju globalnih ciljeva 8 i 10 održivog razvoja. Dakle, SRR u potpunosti je komplementarna sa Tematskim područjem 2. NSOR 2030 odnosno Strateškim ciljem 2.8 Postići ravnomjerniji socio-ekonomski razvoj svih JLS i regiona zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju, s posebnim akcentom na razvoj sjevernog regiona, i kroz mjere definisane u okviru navedenog SC čija realizacija će se pratiti kroz ostvarenje relevantnih indikatora.
- **Srednjoročni program rada Vlade 2022-2024** navodi da je jedan od ključnih prioriteta unaprjeđenje konkurentnosti, regionalna povezanost, zelena ekonomija, što za cilj ima pametan, održiv i inkluzivan rast koji će doprinijeti kvalitetu života svih građana/ki. Strateški ciljevi u okviru SRR 2023-2027 usklađeni su sa ciljevima i ključnim obavezama iz SPRV 2022-2024, prevashodno u okviru prioriteta 2, sa posebnim akcentom na obavezu 2.6. koja treba da doprinese podsticanju ravnomjernijeg regionalnog razvoja, industrije i zanatstva. Navedene aktivnosti će biti predmet realizacije u okviru godišnjih AP za sprovođenje SRR 2023-2027.
- **Program ekonomskih reformi 2023-2025** je najvažniji dokument Crne Gore u ekonomskom dijalogu sa Evropskom unijom i ključni strateški dokument zemlje za srednjoročno, makroekonomsko i fiskalno programiranje, koji sadrži i prateću agendu strukturnih reformi važnih za smanjenje ili eliminisanje prepreka privrednom rastu i jačanju sveukupne konkurentnosti zemlje. Akcioni planovi SRR će integrisati preporuke iz PER, u cilju stvaranja određenog doprinosa u pružanju odgovora na tri najveća strukturna izazova za unaprjeđenje konkurentnosti crnogorske ekonomije u srednjem roku i njen održivi rast, i posebno izazov br. 1 Povećanje zaposlenosti naročito žena i mladih, kao i rješavanje dugoročne nezaposlenosti.
- **Program pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji za period 2022-2023** daje prikaz planiranih aktivnosti u svim pregovaračkim poglavljima, gdje se SRR vezuje za poglavlje 22 – Regionalna politika i koordinacija strukturnih fondova, u cilju pripreme za buduće članstvo i participaciju Crne Gore u kohezionoj politici EU². Crna Gora je otvorila

² Regionalna politika je usmjerena prema smanjenju ekonomskih i društvenih razlika između EU regija, s ciljem ostvarivanja jedinstvenog tržišta. Strukturna politika ima šire značenje, sadrži regionalne i neregionalne (sektorske) komponente. Koheziona

pregovore u oblasti **regionalne politike EU i koordinacije strukturnih fondova** u junu 2017. godine, gdje je mjerilo za otvaranje bilo AP za ispunjavanje zahtjeva regionalne, tj. kohezione politike EU. **Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata**, kojoj se Crna Gora prilagođava kroz proces pregovora o pristupanju, predstavlja dio politike EU koja se odnosi na pitanja finansijske podrške državama i regionima Evropske unije, a sve u cilju daljeg ekonomskog razvoja slabije razvijenih regiona u EU, ujednačavanja razvijenosti po regionima i jačanja regionalne konkurentnosti. Podrška je usmjerena regionalnom nivou NUTS 2³.

- **Strategija pametne specijalizacije 2019-2024 (S3)** teži ka modernizaciji i stvaranju konkurentne države i bazirana je na tri ključna stateška pravca: Zdrava Crna Gora; Održiva Crna Gora; Digitalizovana Crna Gora. S3 identifikuje kao vertikalne prioritetne sektore: Održivu poljoprivredu i lanac vrijednosti hrane, Energiju i održivu životnu sredinu i Održivi i zdravstveni turizam. Takođe, kao horizontalni prioritet identifikovala je sektor informaciono-komunikacionih tehnologija (ICT). SRR je u potpunosti sa svojom strateškom orijentacijom i prioritetima programske podrške usklađena sa prioritetima S3, imajući u vidu da je Strategija pametne specijalizacije zapravo Strategija regionalnog razvoja zasnovanog na inovacijama.
- **Strategija reforme javne uprave 2022-2026** ima za cilj da se uspostave standardi na svim nivoima funkcionisanja javne uprave, počev od kreiranja i implementacije javnih politika, kadrovske planiranja, upravljanja kadrovima i službenički sistem, standard kvaliteta u pružanju usluga i funkcionisanju javne uprave. Imajući u vidu da su u centru kreiranja ove strategije potrebe građana/ki i privrede, funkcionisanje JLS podjednako se tretira kroz sve strateške ciljeve. Naime, u okviru strateškog cilja 1 definisan je operativni cilj 1.3. koji se odnosi na jačanje funkcionalnih i finansijski nezavisnih opština, radi obezbjeđivanja ravnomjernog razvoja svih JLS, gdje su između ostalog planirane aktivnosti koje će doprinijeti unaprjeđenju međuopštinske saradnje kao i unaprjeđenju finansijske održivosti lokalne samouprave.
- **Nacionalna strategija zapošljavanja 2021-2025** identifikuje prioritete i pojedinačne ciljeve koji treba da na pravi način odgovore višestrukim izazovima sa kojima će se tržište rada i građani/ke Crne Gore suočavati u narednim godinama, i da te izazove pretvore u nove prilike za socio-ekonomski razvoj zemlje. SRR je usklađena sa svim ciljevima nacionalne strategije zapošljavanja, radi ostvarenja stabilnog i održivog rasta zaposlenosti zasnovanog na znanju i dostojanstvenom radu. Posebna usklađenost ogleđa se u realizaciji operativnog cilja 1 Ostvarivanje rasta zaposlenosti, ulaganja u kvalitetna i sigurna radna mjesta, kroz unaprjeđenje poslovnog ambijenta, koji između ostalog treba da doprinese obezbjeđivanju veće zaposlenosti i kvalitetnijih i sigurnijih radnih mjesta, sa posebnim fokusom na Sjeverni region, kao i u realizaciji operativnog cilja 3.

politika ima najšire značenje, obuhvata niz mjera za postizanje ciljeva ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije EU (formalno u upotrebi od 1986. godine kroz Jedinstveni Evropski Akt). Izraz koheziona politika, zbog svog obuhvata sve je više u upotrebi.

³ Broj stanovnika ovih regiona kreće se okvirno od 800.000 do 3.000.000 stanovnika, ali se zbog specifičnosti velikog broja manjih zemalja, nivo NUTS 2 i targetirana podrška odnose i na demografski znatno manje regione ili ostrva.

- **Strategijom digitalne transformacije 2022-2026** utvrđuju se strateški ciljevi čija će realizacija omogućiti bržu i efikasniju transformaciju privrede, javnog sektora i cjelokupnog društva, kao i promjene u organizaciji i načinu tradicionalnog poslovanja korišćenjem digitalnih tehnologija i primjenom novih poslovnih modela. Ovdje je važno naglasiti da fizičko-tehnološka, normativno-institucionalna, edukativna, bezbjednosna i poslovno-preduzetnička infrastruktura osnov su za uspješnu digitalnu transformaciju Crne Gore, što će imati izuzetan uticaj na brži razvoj svih lokalnih zajednica i efikasnije pružanje usluga države prema građanima i privredi. Dakle, SRR je usklađena sa principima i smjernicama da Crna Gora istraje na putu usvajanja „zeleno“ i „digitalno“ kao centralne razvojne ciljeve čitavog evropskog regiona.
- **Instrument prepristupne podrške EU Crnoj Gori za period 2021-2027** – Prikaz strateškog okvira zemlje daje se kroz tzv. prozore, odnosno projektne prioritete u sljedećim oblastima: 1. Vladavina prava, temeljna prava i demokratija, 2. Dobro upravljanje, usaglašavanje sa pravnom tekovinom EU, dobrosusjedstvo i strateško komuniciranje, 3. Održivi razvoj i zelena agenda, 4. Konkurentnost i inkluzivni rast, i 5. Teritorijalna i prekogranična saradnja. Za svaku prioritetnu oblast, definišu se prioritete, ciljevi i akcije koje bi se mogle pokriti IPA III podrškom. Kao jedan od važnih izvora za finansiranje projekata regionalnog razvoja, svi planski dokumenti IPA III, predstavljaju važan input za definisanje mjera, aktivnosti i projekata u okviru SRR. Međutim, prepoznata je neophodnost daljeg jačanja kapaciteta apsorpcije sredstava iz EU fondova.

3.2. Usklađenost sa sektorskim strateškim dokumentima Crne Gore

Strategija regionalnog razvoja 2023-2027, kao horizontalni strateški dokument, usklađuje se sa ostalim **sektorskim strategijama**, koje definišu okvirne uslove i omogućavaju podsticanje regionalnog razvoja. U SRR 2023-2027 inkorporisani su strateški ciljevi međusobno povezanih sektorskih politika, poput energetike, saobraćaja, životne sredine, turizma, obrazovanja i poljoprivrede. U nastavku su navedene ključne sektorske strategije sa kojima je SRR 2023-2027 usklađena:

- **Strategija razvoja energetike Crne Gore do 2030. godine** - U okviru prioriteta koji su identifikovani kroz ovaj strateški dokument, a koji se odnose na povećanje energetske efikasnosti, veće korišćenje obnovljivih izvora energije kao i potreba sa socio-ekonomskim razvojem Crne Gore, prepoznati su u SRR 2023-2027 kroz operativni cilj 3.5. Zaštita životne sredine, razvoj energetike, unaprjeđenje energetske efikasnosti, adaptacija i mitigacija efekata klimatskih promjena, kao i setom aktivnosti koje će doprinijeti realizaciji navedenog operativnog cilja.
- **Strategija razvoja saobraćaja Crne Gore 2019-2035**, kao strateški dokument Vlade koji definiše unaprjeđenje sektora saobraćaja, jačanje teritorijalnog integriteta i očuvanje cjelovitosti države, prepoznat je u SRR 2023-2027 kao jedan od glavnih instrumentata za ravnomjerniji regionalni razvoj. Naime, u okviru operativnog cilj 3.3. koji se odnosi na jačanje saobraćajne infrastrukture kao ključnog instrumenta za ravnomjerniji razvoj u sva tri regiona, definisane su aktivnosti na izgradnji i rekonstrukciji infrastrukture u

drumskom saobraćaju kao i aktivnosti na rekonstrukciji i modernizaciji željezničke infrastrukture. Ulaganjem u infrastrukturne projekte, posebno u Sjevernom regionu, obezbjeđuje se ravnomjerniji regionalni razvoj, otvaraju nova radna mjesta i povećava atraktivnost cjelokupnog prostora za domaće i strane investitore.

- **Industrijska politika Crne Gore 2019-2023**, kao strateški dokument za razvoj konkurentnosti crnogorske ekonomije sa fokusom na industrijski sektor, integrisana je u SRR 2023-2027 kroz ciljeve koji su usmjereni na investicije u fizičku infrastrukturu kao i kroz aktivnosti koje će biti sprovedene u cilju postizanja ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja JLS zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju.
- SRR 2023-2027 komplementarna je sa **Strategijom razvoja turizma Crne Gore 2022-2025**, u dijelu koji se odnosi na unaprjeđenje turističke infrastrukture, diversifikaciju turističke ponude kao i razvoj zimskog turizma koji je identifikovan u okviru strateškog cilja 3 Povećanje konkurentnosti regiona zasnovano na unaprjeđenju infrastrukture, poboljšanju poslovnog ambijenta i razvoj prioriternih sektora i sektora sa potencijalom rasta.
- **Strategija razvoja nacionalnog brenda 2022-2026** kao strateški cilj izdvaja unaprjeđenje konkurentnosti države kroz razvoj nacionalnog brenda. Crna Gora, sa svim potencijalima i vrijednostima, treba da razvije i implementira unificiranu prezentaciju zemlje koja će obezbijediti visok stepen prepoznatljivosti u svijetu, odnosno njenu pozitivnu diferenciranost u odnosu na konkurenciju, što će u krajnjem dovesti do poboljšanja životnog standarda građana/ki, čime će država postati atraktivnija za život, rad i obrazovanje, što je u skladu sa strateškim i operativnim ciljevima SRR 2023-2027. Naime, prepoznata je neophodnost pružanja adekvatne podrške i podizanje svijesti JLS kako bi se i kroz brendiranje gradova/regiona osiguralo slanje jedinstvene poruke koja stoji iza koncepta nacionalnog brenda.
- Predlog nove **Strategije razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2022-2028** u okviru jednog od strateških ciljeva definiše povećanje otpornosti i konkurentnosti proizvodnje i prerade hrane, što je u skladu sa strateškim ciljem 3 SRR 2023-2027 i operativnim ciljem 3.4. koji se odnosi na unaprjeđenje uslova za proizvodnju visokokvalitetne hrane, organskog porijekla uz održiv dohodak poljoprivrednika. Takođe, važan dokument je priprema Programa razvoja poljoprivrede i ruralnih područja, koji će sadržati mjere koje će biti podržane kroz IPARD III u periodu 2021-2027. godine.
- **Strategija razvoja šuma i šumarstva 2014-2023** kao strateški dokument definiše dva opšta cilja koji se odnose na šume kao ekosistem i prirodni resurs i na ekonomski sektor šumarstva i drvne industrije, kao i unaprjeđenje šuma i održivost gazdovanja povećanjem drvne zalihe u šumama. Navedeno je u skladu sa strateškim ciljem 3 SRR 2023-2027 koji se odnosi na Povećanje konkurentnosti regiona zasnovano na unaprjeđenju infrastrukture, poboljšanju poslovnog ambijenta i razvoj prioriternih sektora i sektora sa potencijalom rasta, i pratećim operativnim ciljevima.
- **Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori 2020-2024** kao prioriterni oblasti definiše povezanost vještina i kvalifikacija koje se razvijaju sa tržištem rada, praktično obrazovanje i učenje kroz rad, obrazovne programe i ključne kompetencije u njima, profesionalni razvoj nastavnika kao i osiguranje kvaliteta u stručnom obrazovanju i

upravljanje i finansiranje stručnog obrazovanja. SRR 2023-2027 u okviru strateškog cilja 2, kroz operativni cilj 2.1. koji se odnosi na unaprjeđenje ljudskog kapitala kroz poboljšanje kvaliteta obrazovanja, definiše set aktivnosti u dijelu stručnog obrazovanja koje su prepoznate kao prioritetne oblasti Strategije razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori.

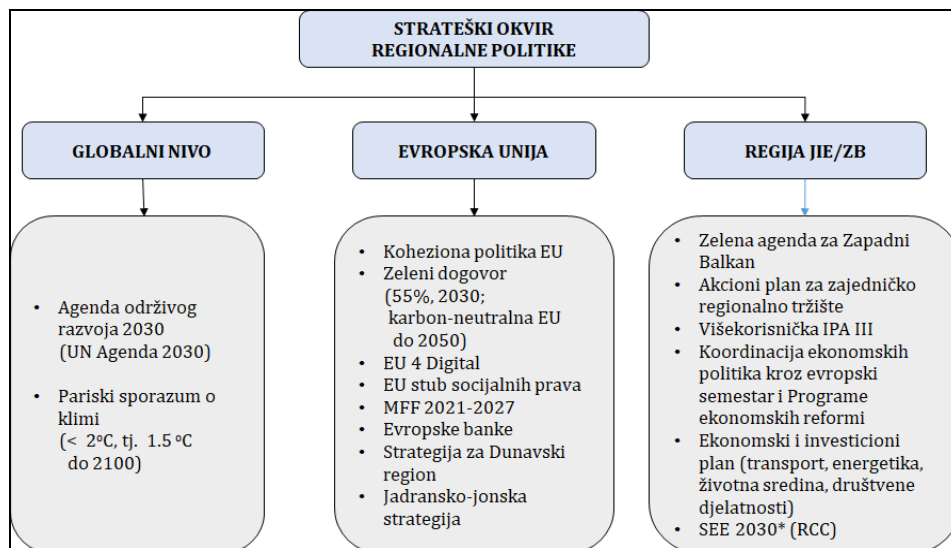
- **Strategija informisanja javnosti o pristupanju Crne Gore Evropskoj uniji 2019-2023** je strateški dokument Vlade koji postavlja okvir i definiše smjernice za efikasno komuniciranje u segmentu evropskih integracija Crne Gore. Strateški cilj 1 SRR 2023-2027 koji se odnosi na jačanje funkcionalnosti JLS kroz sistemsko upravljanje regionalnim razvojem, komplementaran je sa predmetnom strategijom i to prevashodno operativnim ciljevima 1 i 4 kojima se podstiče unaprjeđenje nivoa informisanosti i znanja u okviru JLS na temu pristupanja EU, s posebnim osvrtom na programe podrške EU, razvoj kapaciteta za apliciranje za projekte, podizanje vidljivosti rezultata projekata, uz održavanje stepena podrške privredi na lokalnom nivou.

Pored navedenih dokumenata, značajno je navesti uvezivanje mjera nove SRR sa **Akcionim planom za ispunjavanje završnih mjerila u poglavlju 27 - Životna sredina i klimatske promjene 2021-2025**.

3.3. Usklađenost sa međunarodnim obavezama

SRR 2023-2027 usklađuje se i sa globalnim, međunarodno preuzetim obavezama, sa EU razvojnim okvirom, kao i regionalnim strateškim dokumentima. Iako je broj međunarodno preuzetih obaveza značajan i obuhvatan, u kontekstu pripreme nove SRR, u nastavku su date ključne međunarodno preuzete obaveze Crne Gore, koje su od značaja za ravnomjerniji, otporniji, zeleniji, digitalniji i inkluzivniji regionalni razvoj.

Grafik 1. SRR 2023-2027 i usklađenost sa ključnim međunarodnim obavezama

3.3.1. Globalni nivo

UN agenda 2030 - 17 ciljeva održivog razvoja, sa svim zadacima i ciljanim vrijednostima indikatora UN, preuzeti su u nacionalni kontekst usvajanjem Strategije održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine.

Pariski sporazum - globalni sporazum o promjeni klime, kojim se teži osnažiti globalna reakcija na opasnost od klimatskih promjena. Sporazum uključuje plan djelovanja čiji je cilj globalno zagrijavanje ograničiti na nivou „znatno nižem“ od 2 °C. **Crna Gora** je ugovorna strana Konvencije od 21. januara 2007. i potpisnica Pariskog sporazuma od 2016. godine, koji je ratifikovan u Skupštini Crne Gore. Doprinos Crne Gore međunarodnim naporima na sprječavanju negativnih efekata klimatskih promjena izražen je u smanjenju emisija gasova sa efektom staklene bašte za najmanje **30%** do 2030. godine u odnosu na baznu 1990. godinu⁴.

3.3.2. Usklađenost sa ključnim politikama Evropske unije

Regionalna, odnosno **kohezijska politika EU** jedna je od finansijski najznačajnijih zajedničkih politika EU. Finansijska „težina“ ove politike odražava težinu socio-ekonomskih razlika unutar EU, ali i politički značaj „kohezije“ za projekt ujedinjene Evrope. Naime, sa svakim proširenjem EU je, po pravilu, prihvatila siromašnije i manje razvijene zemlje koje je bilo potrebno što prije integrisati u zajedničko tržište i učiniti ih ravnopravnim učesnicima ekonomskog i političkog projekta EU. Dodatna razvojna sredstva sa EU nivoa su način da se sva područja i stanovništvo EU osnaže za mogućnost korišćenja svih prednosti zajedničkog tržišta roba, kapitala, radne snage i usluga: veće tržište, veća mobilnost u radu i obrazovanju, veći izbor usluga, podrška poljoprivredi i ruralnom razvoju, i sl. S početnog naglasaka na postizanju ujednačenog razvitka unutar EU, cilj kohezijske politike se vremenom se pomjera ka jačanju globalne konkurentnosti evropske ekonomije⁵.

Grafik 2. Zajednički ciljevi politika EU fondova (novi kohezijski okvir 2021-2027)

OKVIR NOVE KOHEZIJSKE POLITIKE EU 2021-2027	
Pet ciljeva	koji definišu investicione prioritete
PAMETNIJA EVROPA (SMARTER EUROPE) konkurentnija i pametnija Evropa promovisanjem inovativne i pametne ekonomske transformacije i regionalne ICT povezanosti;	Inovacije, Digitalizacija, Ekonomska transformacija, Podrška MSP
ZELENIJA EVROPA, BEZ EMISIJA CO2 (GREENER, CARBON FREE EUROPE) Zelenija, niskokarbonska tranzicija prema ekonomiji sa neto nultom emisijom CO2, put ka otpornijoj ekonomiji Evrope promovisanjem čiste i pravedne energetske tranzicije, zelenih i plavih investicija, cirkularne ekonomije, adaptacije i mitigacije na klimatske promjene, prevencija rizika i upravljanje istim; inicijative za urbanu mobilnost;	Sprovođenje Pariskog sporazuma, Investiranje u čiste energije i borba protiv klimatskih promjena
BOLJE UVEZANA EVROPA (BETTER CONNECTED EUROPE) Više uvezana Evropa putem podsticanja mobilnosti;	Strateške transportne i digitalne mreže

⁴ Namjeravani nacionalno utvrđeni doprinos Crne Gore (INDC) u skladu s odlukom 1/CP 19 i odlukom 1/CP 20 Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC), Septembar 2015.

⁵ Đurović G., Regionalna ekonomija, Ekonomski fakultet, UCG, Podgorica, 2020.

VIŠE SOCIJALNA EVROPA (MORE SOCIAL EUROPE) Socijalnija i inkluzivnija Evropa koja sprovodi Evropski stub socijalnih prava;	Podrška socijalnoj uključenosti, Obezbjedenje istog pristupa zdravstvenoj zaštiti
EVROPA BLIŽA GRAĐANIMA (EUROPE CLOSER TO CITIZENS) Evropa bliža građanima podsticanjem održivog i integrisanog razvoja svih vrsta teritorija i lokalnih inicijativa	Bazirana na strategijama koje su lokalno vođene i na održivom urbanom razvoju

Izvor: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/2021_2027/(obrada autora)

Ovdje je važno napomenuti da analiza planiranih i utrošenih finansijskih sredstava za cjelokupan period sprovođenja SRR 2014-2020 pokazuje da su sredstva EU fondova činila svega 3% uloženi sredstava za finansiranje regionalnog razvoja odnosno 95 mil. €. Značajan dio sredstava opredijeljen je za projekte u dijelu unaprjeđenja i razvoj putne infrastrukture, investicije u fizički kapital na poljoprivrednim gazdinstvima, razvoj prehrambene proizvodnje sa organskim i zaštićenim geografskim porijeklom, razvoj komunalne infrastrukture i upravljanja čvrstim otpadom i otpadnim vodama, razvoj turizma i valorizacija kulturne baštine kao i podsticanje preduzetništva i samozapošljavanja nezapošljenih lica. Ipak, polazeći od finansijskih projekcija datih strategijom, uočava se da je iznos sredstava EU fondova značajno manji od projektovanog, što između ostalog ukazuje na neophodnost jačanja kapaciteta na svim nivoima za korišćenje EU fondova odnosno bolju pripremljenost za realizaciju projekata finansiranih iz EU sredstava.

EU4DIGITAL je jedan od prioriteta Evropske komisije, kojim je definisana EU 2030 digitalna dekada. Njeni glavni ciljevi su: digitalno kvalifikovano stanovništvo i visokokvalifikovani digitalni profesionalci/ke, sigurna i značajna digitalna infrastruktura, digitalna transformacija preduzeća i digitalizacija javnog sektora⁶.

Makroregionalna strategija EU za Dunavski region (EU Strategy for Danube Region, EUSDR⁷) – definiše 12 prioriteta: mobilnost (saobraćaj); održiva energija; kultura i turizam; kvalitet voda; rizici po životnu sredinu; biodiverzitet, pejzaži, kvalitet vazduha i zemljišta; društvo znanja; konkurentnost preduzeća; ljudi i vještine; institucionalni kapaciteti i saradnja; i bezbjednost. Strategija za Dunavski region obuhvata aktivnosti u devet država članica EU (AT, BG, HR, CZ, DE, HU, RO, SK, SI), zemlje proširenja (BA, ME, RS) i susjedne zemlje (MD, UA). SRR treba da bude usklađena sa aspektima razvoja EUSDR strategije u više navedenih oblasti.

Makroregionalna strategija EU za jadransko-jonski region (EU Strategy for Adriatic Ionian Region, EUSAIR⁸) - je bazirana na četiri tematska stuba: plavi rast, povezivanje regiona (transport i energija), kvalitet životne sredine i održivi turizam. Pored toga „Unaprjeđivanje istraživanja i razvoja, inovacije i MSP“ i „Jačanje kapaciteta uključujući komunikaciju“ predstavljaju dva unakrsna aspekta koji presijecaju svaki od stubova. SRR treba da bude usklađena sa aspektima razvoja EUSAIR strategije u više navedenih oblasti.

⁶ <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-compass>

⁷ Evropska komisija, Strategija EU za Dunavski region, COM(2010) 715/4. <https://danube-region.eu/>

⁸ Communication concerning the European Union Strategy for the Adriatic and Ionian Region - 17.06.2014 - COM(2014) 357 final. <https://www.adriatic-ionian.eu/>

3.3.3. Regija JIE/Zapadni Balkan

Zelena agenda za Zapadni Balkan⁹ može mobilisati značajna dodatna sredstva za finansiranje razvojnih prioriteta, koji su u skladu sa potrebom ravnomjernijeg regionalnog razvoja i bržeg razvoja manje razvijenih regiona i lokalnih zajednica na Zapadnom Balkanu. Naime, zelena agenda za Zapadni Balkan, preko sredstava IPA III, realizovaće se i kroz posebne mehanizme programa NDICI¹⁰, kao i kroz mobilizaciju dodatnih sredstava preko evropskih banaka i njihovih povoljnih kredita.

Ranije u dokumentu obrađena, **višekorisnička IPA III**, dio je ukupne podrške IPA III, i odnosi se na zajednički definisane prioritete za sve IPA zemlje, u okviru svih pet oblasti investicionih mogućnosti (tzv. prozori).

Ekonomski i investicioni plan, podržavaće se prvenstveno kroz projekte IPA III, vrijedan oko 9 mlrd. € i obuhvataće sljedeće oblasti: transport, energetika, životna sredina, društvene djelatnosti. Plan sadrži deset vodećih investicionih inicijativa u ključnim područjima ekonomskog razvoja: povezivanje Istoka za Zapadom, povezivanje Sjevera sa Primorskim regionom, povezivanje obalnih regija, obnovljiva energija, prelaz iz uglja, talas obnove u građevinarstvu (izgradnja zgrada u privatnom i javnom sektoru, projekti energetske efikasnosti u građevinarstvu), upravljanje otpadom i otpadnim vodama, digitalna infrastruktura, ulaganje u konkurentnost privatnog sektora, garantni fond za zapošljavanje mladih.

Razvojna strategija Jugoistočne Evrope 2030 (SEE 2030) koja nastoji da promoviše i unaprijedi sprovođenje 17 ciljeva održivog razvoja u regionu Jugoistočne Evrope kroz postizanje regionalno održivog ekonomskog rasta u cilju smanjenja siromaštva i nejednakosti, poboljšanja socijalne uključenosti, osnaživanja žena, usporavanja depopulacije, poboljšanja ukupnog kvaliteta života građana/ki i ubrzanja zelene i digitalne tranzicije bez narušavanja konkurentnosti i razvoja privatnog sektora.

4. Orodnjavanje javnih politika

Jačanje rodno odgovornog budžetiranja i na centralnom i na lokalnom nivou Crne Gore, treba posmatrati kao važan element u vođenju politike regionalnog razvoja i populacione politike. Rodno odgovorno budžetiranje treba da doprinese ravnomjernijem i ravnopravnijem pristupu resursima, uslugama i odlukama i žena i muškaraca u svim regionima i JLS u cilju povećanja kvaliteta života.

Konkretno, u analizi stanja SRR 2023-2027 se može uočiti primjer analize izazova u kojoj je, na osnovu rodno raščlanjenih podataka, jasno ukazano na razliku u poziciji žena i muškaraca na tržištu rada i samim tim predstavljena rodna dimenzija problema. Prema navedenoj analizi stanja, stopa nezaposlenosti žena u Crnoj Gori se smanjivala sve do 2016. godine, kada je sve do

⁹ Commission Staff Working Document, Guidelines for the Implementation of the Green Agenda for the Western Balkans, Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – An Economic and Investment plan for the Western Balkans, SWD(2020), Brussels, 6.10.2020., 223 final.

¹⁰ Neighbourhood, Development and International Cooperation Instrument (NDICI) – Instrument za susjedstvo, razvoj i međunarodnu saradnju.

2018. godine stagnirala, budući da je taj period karakterisala primjena zakona kojim su uvedene naknade za majke sa 3 i više djece. Stopa nezaposlenosti žena se od 2018. godine ponovo smanjuje na oko 15%, sve do 2020. godine, kada se zbog pandemije naglo povećala na čak 18,4%. Pri tome je stopa nezaposlenosti žena u periodu nakon 2016. godine bila viša od stope nezaposlenosti muškaraca, osim 2021. godine kada je stopa nezaposlenosti žena iznosila 15,8%, a muškaraca 17,1%.

SRR 2023-2027 sadrži dimenziju orodnjavanja u srednjem roku, konkretno kroz aktivnosti koje se odnose na korišćenje sredstava za razvoj poljoprivrede, turizma podršku obrazovanju i unaprjeđenju poslovnog ambijenta u cilju povećanja zaposlenosti. Ovo na način da se obezbijedi jednaka uključenost muškaraca i žena u sve procese kreiranja i sprovođenja politika i donošenja odluka, jednak pristup i upravljanje resursima i jednak tretman u procesima upravljanja u svim regionima Crne Gore.

5. Strateška analiza uticaja na životnu sredinu u fazi definisanja ciljeva

SRR 2023-2027 uključuje uticaj na životnu sredinu, kroz strateške ciljeve koji targetiraju proces dekarbonizacije i zaštite životne sredine.

Naime, SRR 2023-2027 je usklađena sa ciljevima iz **Evropskog zelenog plana** koji će EU pretvoriti u modernu, resursno djelotvornu i konkurentnu ekonomiju sa ciljevima da: (i) do 2050. nema neto emisija gasova sa efektom staklene bašte; (ii) ekonomski rast ne zavisi od upotrebe resursa i (iii) nijedna osoba ni regija nijesu zanemarene.

Potpisivanjem **Zelene Agende za Zapadni Balkan**, Crna Gora se obavezala na postizanje karbonske neutralnosti do 2050. godine. Usvajanjem Nacionalno utvrđenog doprinosa 3. juna 2021. godine, Crna Gora kao novu ciljnu vrijednost postavlja smanjenje emisija gasova sa efektom staklene bašte od 35% do 2030. godine, a u odnosu na 1990. godinu, odnosno smanjenje za 2117 kilotona do 2030. godine. Imajući u vidu globalni i evropski scenario za dostizanje niskokarbonskog razvoja, nužno je raditi na osmišljavanju i sprovođenju reformi kojima se podupiru klimatske ambicije.

Kao što je ranije navedeno u dokumentu, SRR 2023-2027 je usklađena sa ciljevima **Strategije održivog razvoja Crne Gore za period do 2030. godine**. U tom smislu, u definisanju jednog od strateških ciljeva SRR je uzeto u obzir održivog ekonomskog razvoja regiona kroz jačanje ljudskih potencijala, podsticanje zapošljavanja i poboljšanje kvaliteta života. Navedeni strateški cilj dalje razrađuje kroz operativne ciljeve koji na nivou regiona uključuju jačanje otpornosti poljoprivredne proizvodnje; unaprjeđenje saobraćajne infrastrukture; zaštitu životne sredine, razvoj energetike i ublažavanje negativnih efekata klimatskih promjena.

Aktivnostima u okviru operativnih ciljeva SRR 2023-2027, adresiraće se nekoliko izazova kada je u pitanju zaštita životne sredine i dekarbonizacija u Crnoj Gori. To uključuje pitanje zagađenosti vazduha proizvodnjom u Termoelektrani u Pljevljima koja proizvodi oko 50% električne energije u zemlji, kao i zagađenost vazduha u Podgorici, Bijelom Polju i Nikšiću.

Dodatno, kroz aktivnosti u okviru SRR 2023-2027 podržaće se upravljanje otpadom i prečišćavanje otpadnih voda. U cilju smanjenja emisija gasova s efektom staklene bašte iz otpada, te smanjenja generisanja otpada, potrebno je raditi na zamjeni korišćenja biotičkih i novih sintetičkih materija recikliranim otpadom i preduzimati korake ka korišćenju otpada kao resursa. U kontekstu uvođenja E-mobilnosti infrastruktura je djelimično razvijena i ne čini cjelinu, jer nema dovoljno dodatnih javnih mjesta za punjenje električnih vozila. Integracija korišćenja obnovljivih izvora energije u svrhe E-mobilnosti doprinijela bi dekarbonizaciji uz najniži trošak¹¹.

Takođe, implementacijom aktivnosti u okviru operativnih ciljeva SRR, doprinijeće se daljem razvoju energetike u funkciji zaštite životne sredine i odgovoru na izazove poput nekontrolisane upotreba biomase kroz nekontrolisanu sječu šuma, neefikasno korišćenje biomase za pripremu sanitarne tople vode i zagrijavanje prostorija, neiskorišćene mogućnosti upotrebe biomase za proizvodnju drvnog goriva, ili biomase za daljinsko grijanje. Navedeno je uglavnom karakteristično za Sjeverni region.

II ANALIZA POSTOJEĆEG STANJA

U okviru analize postojećeg stanja dat je kratak osvrt na opšte makroekonomske indikatore razvijenosti (na međunarodnom, regionalnom i lokalnom nivou), analizu zainteresovanih strana i SWOT analiza po regionima, kao i pregled ključnih izazova u kojima nastaje regionalna razvojna politika za naredni petogodišnji period.

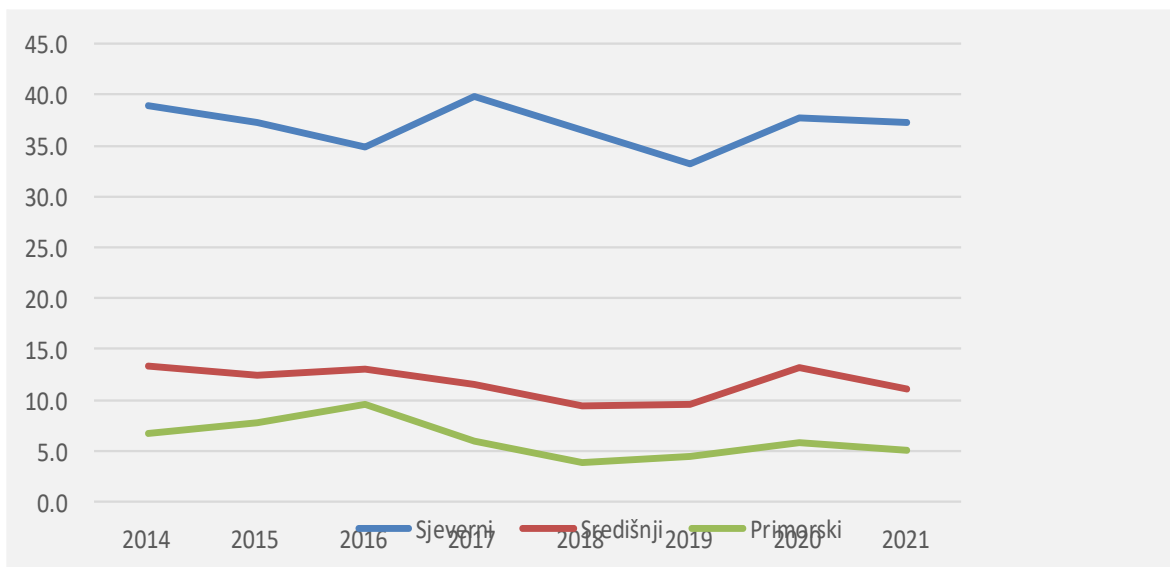
1. Pregled osnovnih makroekonomskih indikatora razvijenosti

U toku implementacije SRR 2014-2020, zaključno sa 2021. godinom, prosječna stopa realnog rasta crnogorskog **BDP** je bila 2,5%. Pozitivan rast ekonomije je ostvaren svake godine, osim 2020. kao godine snažne recesije usljed pojave pandemije izazvane korona virusom (COVID-19). Nakon otvaranja ekonomije u 2021. i snažnog zabilježenog rasta od 13%, BDP Crne Gore je u 2022. godini rastao 6,57 procenta realno. Na to je uticala i visoka inflacija od oko 17,2%, koja je smanjila raspoloživi dohodak. Neto zarade u 2022. godine su realno povećane za oko 18%. Prosječna bruto zarada u periodu januar - decembar 2022. godine iznosila je 883 €, što je povećanje od 11% u odnosu na uporedni period prethodne godine, dok je prosječna zarada bez poreza i doprinosa (neto) u istom periodu iznosila 712 €, što takođe predstavlja povećanje od 34%.

Važno je napomenuti da je **bankarski sektor Crne Gore** dao snažan doprinos oporavku crnogorske ekonomije u periodu primjene prethodne SRR, koji je i u 2022. godini zadržao stabilnost, visoku likvidnost, očuvao profitabilnost i dobru kapitalizovanost.

¹¹ Izvor: Program ekonomskih reformi 2023-2025.

Grafik 3. Stopa nezaposlenosti, po regionima (%)

Izvor: Monstat

Stopa nezaposlenosti u Crnoj Gori u periodu primjene SRR 2014-2020 je smanjena sa 18,1% u 2014. godini na 15% u 2019. godini, uprkos brojnim poteškoćama sa visokom registrovanom nezaposlenošću. Stopa nezaposlenosti je ponovo povećana zatvaranjem ekonomije 2020. godine, usljed pandemije izazvane korona virusom, i iznosila je 24,73% u 2021. godini. Prema podacima Zavoda za zapošljavanje Crne Gore, registrovana stopa nezaposlenosti na kraju decembra 2022. godine iznosila je 20,08%.

Reginalno posmatrano (prema ARS, Monstat), stopa nezaposlenosti je smanjena sa 39% u Sjevernom regionu 2014. godine na 37,3% u 2021. godini. U preostala dva regiona, stopa nezaposlenosti u posmatranom periodu je bila znatno niža, mada je zbog pandemije, u Središnjem regionu povećana na oko 11,1% u 2021. nakon smanjenja na 9% u 2019. godini. Najniža stopa nezaposlenosti je tokom primjene SRR 2014-2020 zabilježena u Primorskom regionu, gdje je smanjena sa 6,7% 2014. godine, na 5,1% u 2021. godini.

Značajan oporavak tržišta rada evidentan je tokom 2022. godine, kao rezultat oporavka tražnje i ekonomske aktivnosti, dok je od 1. januara 2022. počela **primjena nižeg poreskog opterećenja na rad**. Prosječan broj zaposlenih u 2022. godini iznosio je 223.744 hiljada i veći je za 18,4% na godišnjem nivou.

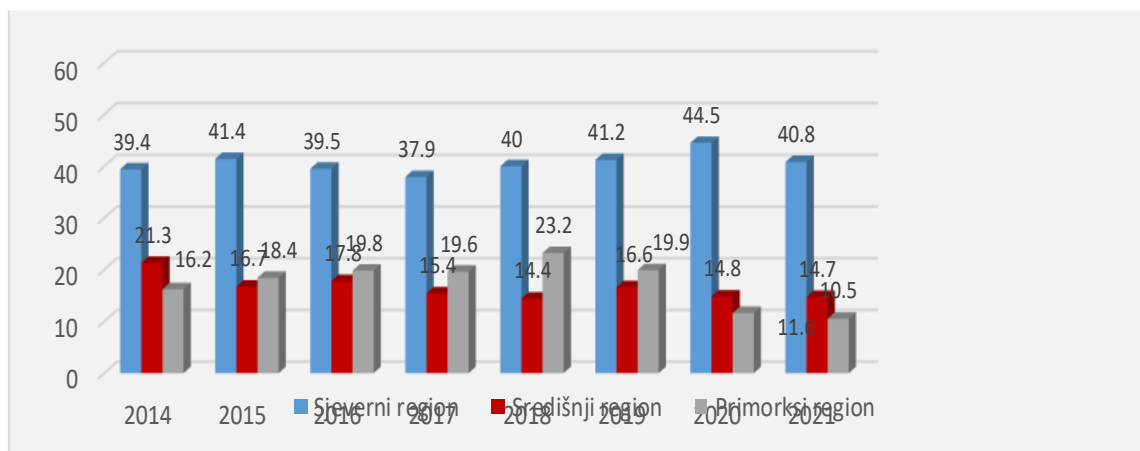
Iako je procenat nezaposlenih koji traže posao duže od 2 godine smanjen sa 65% ukupnog broja nezaposlenih u 2014. na blizu 62% nezaposlenih 2020. godine, **pitanje dugoročne nezaposlenosti je još uvijek značajan izazov u svim regionima države**. Dodatno, **stopa zaposlenosti mladih** je povećana sa 21,5% 2014. godine na 27,3% u 2019. godini, da bi 2021. godine usljed posljedica pandemije, bila ponovo smanjena na čak 18,7%. Ovaj **problem** je prisutan zbog nedovoljno brzog unaprjeđenja znanja i kompetencija nezaposlenih odraslih koja su neophodna tržištu rada. Ovo takođe ukazuje i na poteškoće u prelasku mladih iz sistema obrazovanja na tržište rada i usklađenosti između njihovih znanja i vještina i potreba tržišta

rada. Dodatno, iz budžeta se godišnje izdvajalo oko 0,4%¹² BDP za aktivne politike zapošljavanja, uključujući i Program stručnog osposobljavanja visokoškolaca, a koje realizuje Zavod za zapošljavanje Crne Gore. Međutim, i dalje postoji potreba za sličnim programima za stručno osposobljavanje mladih sa srednjom i nižim stručnim spremama, naročito u Sjevernom regionu. Dakle, **nedostaje sveobuhvatan pristup mjera i podrške** koje se sprovode od strane različitih institucija, uključujući i sredstva iz pretpristupnih fondova, kao podrška tržištu rada.

Takođe, period primjene prethodne SRR je i dalje karakterisao **veliki jaz u zaposlenosti muškaraca i žena**. Ipak, stopa nezaposlenosti žena se smanjivala sve do 2016. godine, nakon čega je do 2018. godine stagnirala, budući da je taj period karakterisala primjena zakona kojim su uvedene naknade za majke sa 3 i više djece. Stopa nezaposlenosti žena se od 2018. godine ponovo smanjuje na oko 15%, sve do 2020. godine, kada se zbog pandemije naglo povećala na čak 18,4%.

Stopa rizika od siromaštva u Crnoj Gori vremenom je smanjena i iznosila je 21,2% u 2021. godini. Međutim, ona se značajno mijenjala posebno u Sjevernom regionu, krećući se od 38% do 44%, dok je u 2021. godini smanjena na 40,8%. Dodatno, stopa rizika od siromaštva je najveća kod lica starosti do 18 godina (30,5%) i mladih od 18 do 24 godine (24,7%), kao i kod nezaposlenih lica. Iako je niža nego u nekim zemljama u okruženju, nužno je preduzeti niz dodatnih mjera za njeno smanjenje, naročito u Sjevernom regionu.

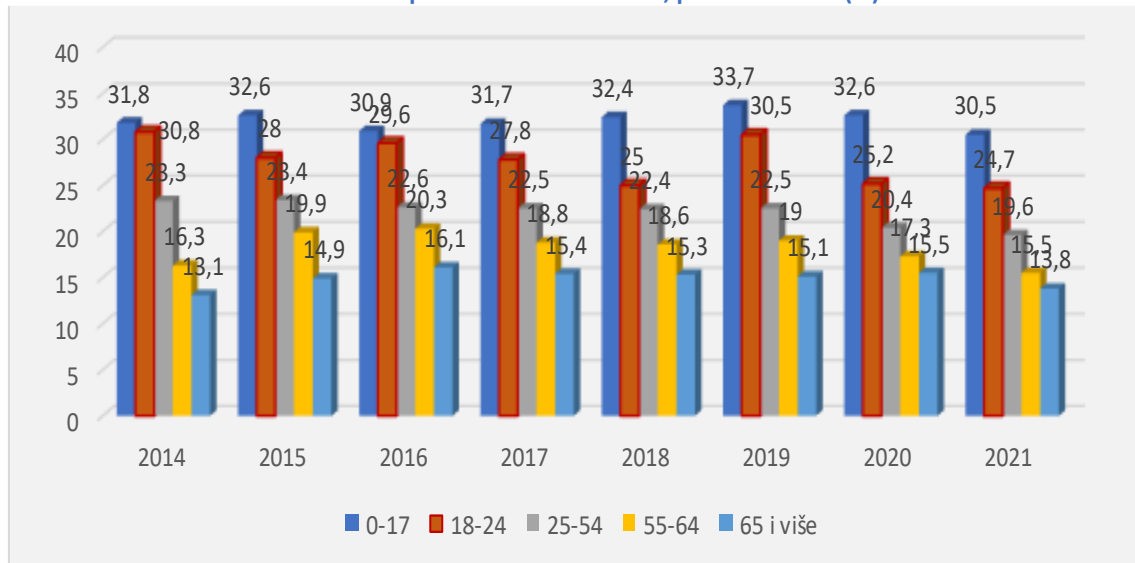
Grafik 4. Stopa rizika od siromaštva, po regionima (%)

Izvor: Monstat, Anketa o dohotku i uslovima života

¹² Svjetska banka (2021), „Program za rast i zapošljavanje“.

Grafik 5. Stopa rizika od siromaštva, prema starosti (%)

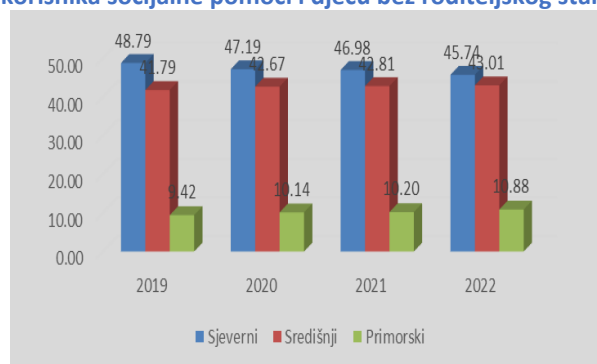
Izvor: Monstat

Kada su u pitanju važeće **mjere socijalne politike za smanjenje siromaštva u zemlji**, na osnovu analize podataka¹³ koji su na raspolaganju moguće je zaključiti da iste **nijesu dobro targetirane, i nemaju jasnu regionalnu dimenziju**. Prema podacima Svjetske banke za 2015. godinu, u periodu prije stupanja na snagu izmjena Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti u smislu uvođenja naknada za majke, samo je 15,6% najsiromašnijeg stanovništva, bilo pokriveno ciljanim programom socijalne pomoći države. Nakon toga se uvođenjem naknada za majke sa troje i više djece 2016. godine, kao i dječjih dodataka za svu djecu u zemlji 2022. godine, smanjuje adekvatnost u targetiranju socijalne pomoći, budući da je dobijaju i bogati i siromašni.

Takođe, u velikoj mjeri je zanemarena regionalna dimenzija, odnosno činjenica da najveći broj stanovnika sa najvećom stopom rizika od siromaštva, naročito sa Sjevera prima istu vrstu i iznos socijalne pomoći kao i oni iz Središnjeg i Primorskog regiona. Dodatno, stopa rizika od siromaštva u Sjevernom regionu, iako vraćena na pretpandemijski nivo, i dalje je veoma visoka i iznosi 40,8%, dok je ona u Središnjem i Primorskom regionu mnogo niža. Imajući u vidu navedeno, u narednom periodu je potrebno razmotriti mogućnost revidiranja kriterijuma dodjele socijalne pomoći, odnosno njene pravednije raspodjele ka onima kojima je najpotrebnija, budući da su ukupna davanja za socijalnu i dječju zaštitu značajno povećana i iznose preko 3% BDP.

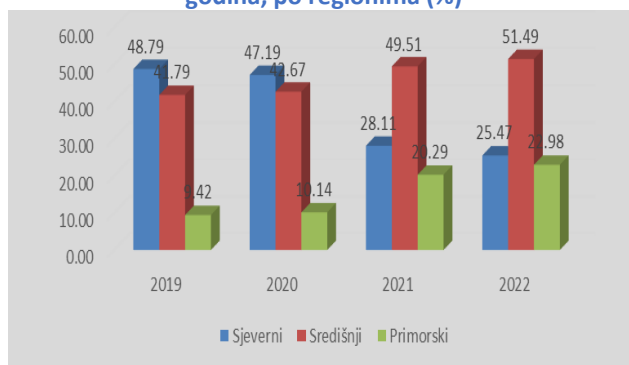
¹³ Analiza izdataka za dječje dodatke, rađena na podacima za mjesec novembar 2019-2022. godine, ukazuje da su izmjene Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti 2021. godine, dovele do promjena u strukturi alokacije davanja za dječje dodatke u korist Središnjeg regiona. Naime, prije izmjena Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti 2021. godine, ukupan iznos sredstava za dječje dodatke u novembru 2020. je bio oko 370.000 € za dječji dodatak koji su primala djeca korisnika materijalnog obezbjeđenja porodice i još nekoliko kategorija djece shodno članu 44 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti. U novembru 2020. godine struktura davanja za dječje dodatke po regionima je bila 47% Sjever, 43% Središnji i 10% Primorski region. Nakon proširenja baze korisnika dječjih dodataka na svu djecu do 6 godina 2021. godine, a potom na svu djecu do 18 godina, počevši od oktobra 2022. godine, iznos sredstava za dječje dodatke u novembru 2022. godine je bio 4,1 miliona € ili oko 11 puta više nego u novembru 2020. godine. Dodatno, struktura isplata ovog iznosa se promijenila tj. povećalo se učešće isplata u Središnjem regionu na 51,5%, prvenstveno Podgorici, u Primorskom regionu na 23%, dok je učešće Sjevernog regiona smanjeno na 25,5% ukupnih davanja za dječje dodatke, sa nekadašnjih 47%.

Grafik 6. Struktura ukupnog iznosa isplaćenih dječjih dodataka, po regionima u mjesecu novembru 2019-2022. za djecu korisnika socijalne pomoći i djecu bez roditeljskog staranja, %

Izvor: MRSS

Grafik 7. Struktura ukupno isplaćenih dječjih dodataka u mjesecu novembru 2019-2022, za svu djecu do 18 godina, po regionima (%)

Izvor: MRSS

Dakle, potrebno je veoma pažljivo analizirati i iskoordinirati paket mjera iz reformskih oblasti obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, poreske i populacione politike, koje će biti definisane sa ciljem povećanja zaposlenosti i smanjenja siromaštva, posebno u Sjevernom regionu.

Kada je riječ o demografskim kretanjima u Crnoj Gori, od 1991. do 2020. godine, u **Sjevernom regionu, broj stanovnika je smanjen za gotovo 50.000, dok je za isti iznos povećan u Središnjem regionu.** Time se učešće stanovnika Sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu smanjilo sa 36% na 26% (161.310), dok se učešće stanovnika Središnjeg regiona povećalo sa 43% na 49% (304.946). Primorski region bilježi blaži rast od Središnjeg, pa se u navedenom periodu njegovo učešće u ukupnom stanovništvu povećalo sa 21% na 25% (155.050). **Negativna demografska kretanja** (2017. godine prvi put se procjenjuje smanjenje broja stanovnika u Crnoj Gori), pratilo je i **smanjenje registrovane zaposlenosti na nivou opština, odnosno rast strukturne nezaposlenosti.**

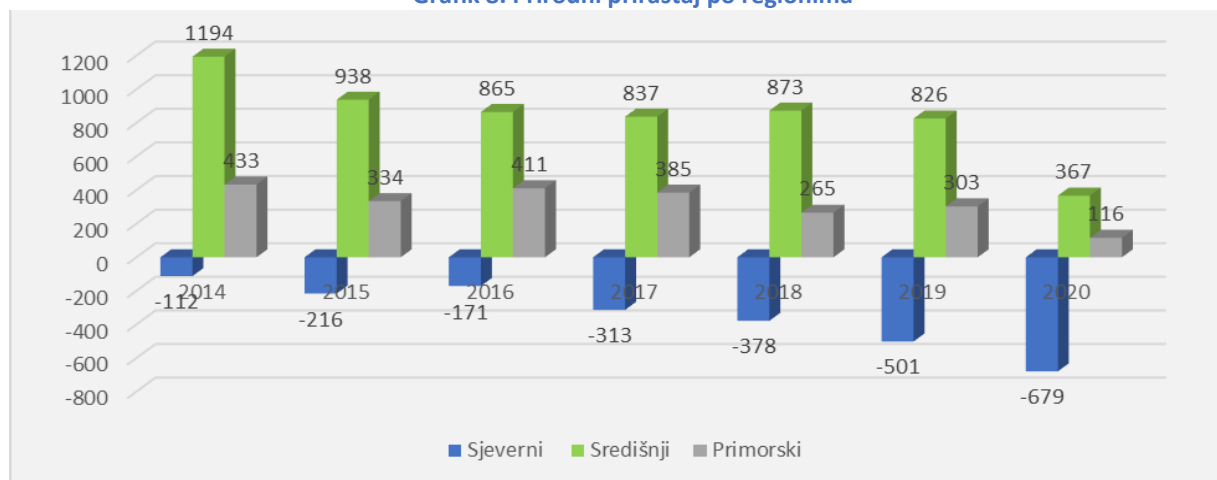
Tabela 1. Demografska kretanja u Crnoj Gori na nivou regiona 1991-2020

REGION	Površina km ²	Popis 1991	Popis 2003	Popis 2011	Procjena 2020	INDEKS 2011/2003	INDEKS 2011/1991	INDEKS 2020/1991
SJEVERNI	7,304	211,232	194,974	177,851	161,310	91.22	84.20	76.37

REGION	53%	36%	32%	29%	26%	-17,123	-33,381	-49,922
SREDISNJI REGION	4,917	254,286	274,180	293,533	304,946	107.06	115.43	119.92
	36%	43%	45%	47%	49%	19,353	39,247	50,660
PRIMORSKI REGION	1,591	125,751	143,113	148,695	155,050	103.90	118.25	123.30
	12%	21%	23%	24%	25%	5,582	22,944	29,299
Crna Gora	13,812	591,269	612,267	620,029	621,306	101.27	104.86	105.08
						7,762	28,760	30,037

Izvor: Monstat, 2021. godina

Grafik 8. Prirodni priraštaj po regionima

Izvor: Monstat

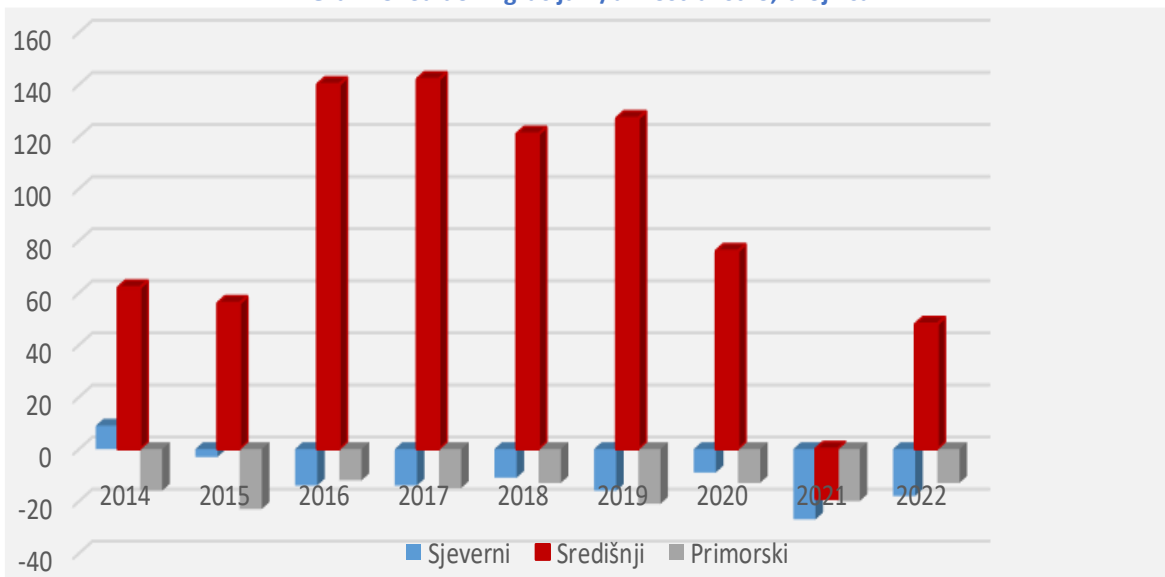
Crna Gora u svim godinama primjene SRR 2014-2020 je imala pozitivan prirodni priraštaj, osim 2020. godine, što je bila posljedica povećanog broja umrlih usljed pojave pandemije izazvane COVID-19. Ipak, posmatrano po regionima, negativan prirodni priraštaj se bilježi u Sjevernom regionu, dok pozitivan u preostala dva, izuzev 2020. godine. U Sjevernom regionu je u periodu od 2014. godine broj umrlih bio veći od broja rođenih za 2.370 lica. Tome je naročito doprinijela i pandemija 2020. godine, utičući tako na smanjenje ukupnog broja stanovnika ovog regiona.

Prema podacima MUP-a o broju prijava i odjava prebivališta iz Crne Gore za period 2014-2022. godina, izražena je **emigracija stanovnika iz Sjevernog i Primorskog regiona u inostranstvo, dok Središnji region karakteriše pozitivan saldo**, odnosno veći broj prijavljenih prebivališta za lica koja dolaze iz inostranstva od broja odjavljenih lica koja odlaze u inostranstvo. Ipak, imajući u vidu ograničenost podataka po regionima kada je riječ o emigracijama, u smislu da sva lica koja napuste Crnu Goru ne odjavljuju odmah prebivalište, pitanje migracija je potrebno detaljnije tretirati kao dio demografske i populacione politike, i ne može posebno biti obrađeno SRR, koja više stavlja fokus na izazove unutrašnjih migracija.¹⁴

¹⁴ Budući da Crna Gora ne raspolaže zvaničnim podacima o broju iseljenika u inostranstvo, odnosno stanovnika koje je emigriralo, za potrebe ove analize su korišćene već dostupne publikacije (ETF, 2019.), kao i podaci UN-a i Eurostata. Prema tim podacima, najveći broj emigranata iz Crne Gore je u sljedeće zemlje EU: Njemačku, Italiju i Luksemburg, ali i SAD, Australiju, Kanadu i Švajcarsku. Prema podacima UN-a, broj crnogorskih migranata u svijetu godišnje čini oko 24% njenog stanovništva. Prema istom izvoru, ukupan broj crnogorskih emigranata u svijetu je iznosio 153.009 u 2019. godini i povećan je za oko 4.027 lica u odnosu na 2010. godinu. Dio tih migracija se odnosi na tzv. "brain drain" ili odliv mozgova, naročito kod pojedinih

Dakle, Crnu Goru trenutno karakteriše veći priliv od odliva stanovništva u inostranstvo, i taj priliv je dominantan u Središnji i Primorski region, utičući tako na strukturu lokalnog stanovništva, i moguća kretanja na tržištu roba i usluga, kao i na tržištu rada.¹⁵

Grafik 9. Saldo migracija iz/u inostranstvo, broj lica

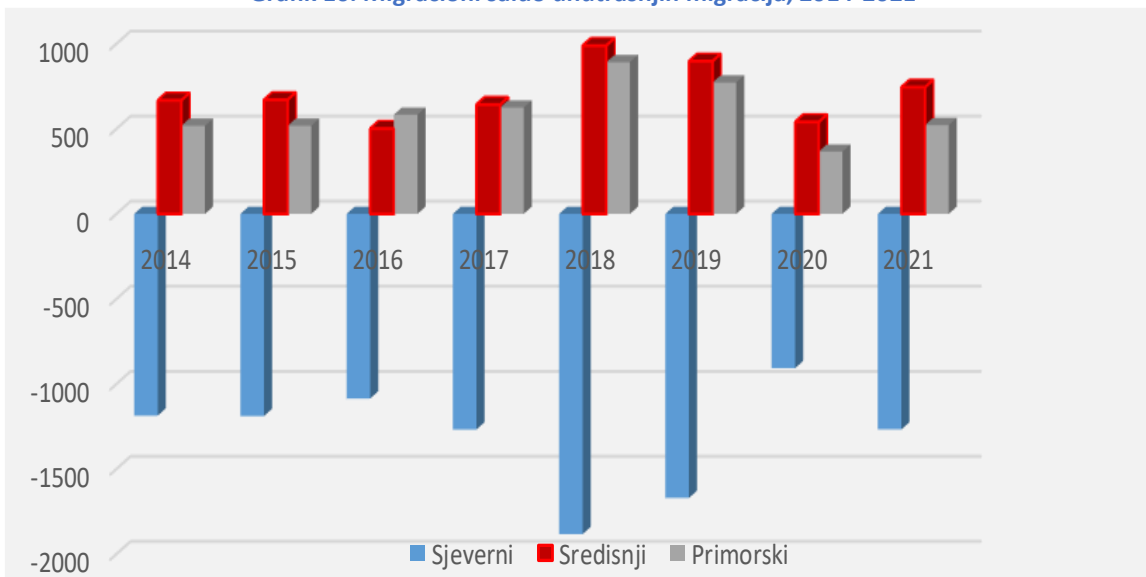

Izvor: MUP

profesija kao što su doktori medicine, uglavnom u Njemačku. Ipak najveći dio emigranata odnosi se na one sa nižom ili srednjom stručnom spremom (ETF, 2019.). Pored potrebe za boljom zaradom, nesuklađenost vještina sa potrebama tržišta rada u Crnoj Gori, ali i ukupni društveno-ekonomski ambijent su razlozi odlaska iz zemlje, naročito mladih ljudi i naročito iz Sjevernog regiona. Dodatni razlog za poseban osvrt na dalje pravce razvoja populacione politike i strategije, su ratna dešavanja u Evropi izazvana agresijom Rusije na Ukrajinu, koja su uticala na kretanje stanovništva iz Ukrajine prema drugim državama Evrope. Prema podacima Svjetske banke (Jesenji izvještaj, 2022.) do sredine septembra 2022. godine iz Ukrajine je izbjeglo 58.343 lica, od čega 30.457 lica ili preko 50% u Crnu Goru.

¹⁵ Opštine sjevera, sa najvećim odlivom stanovništva prema opštinama Primorskog i Središnjeg regiona, naročito Podgorice, u posmatranom periodu su Bijelo Polje, Berane, Pljevlja i Rožaje, kao najveće opštine Sjevera.

Grafik 10. Migracioni saldo unutrašnjih migracija, 2014-2021

Izvor: Monstat

Dodatno, prethodni strateški okvir regionalnog razvoja karakterišu **određena poboljšanja poslovnog ambijenta i ukupnog regulatornog okvira koji su bili u funkciji regionalnog razvoja**. Naime, kroz unaprjeđenje postojećih zakonskih rješenja, eliminisan je određeni broj parafiskaliteta na centralnom i lokalnom nivou, koji su povećavali troškove poslovanja MMSP, naročito na Sjeveru. Poresko opterećenje rada se u Crnoj Gori postepeno smanjivalo od 2018. godine, da bi reformom 2021. godine, u potpunosti bili ukinuti doprinosi za obavezno zdravstveno osiguranje i uvedene tri poreske stope na porez na dohodak fizičkih lica: 0% na iznos bruto zarade do 700 €, 9% na iznos bruto zarade od 700,1 do 1000 € i 15% na iznos bruto zarade od preko 1000 €. Uz postojeća oslobođenja, dosta visoko postavljen prag za višu stopu poreza na dohodak (15%), ne utiče značajnije na poslovanje privrednika u manje razvijenim JLS, prvenstveno Sjevera, budući da je udio bruto zarada većih od 1000 € ispod 10% ukupnih zarada na Sjeveru. Slično je i sa stopom poreza na dobit, gdje su pragovi poreskih stopa 9% za dobit do 100.000 €, 12% za dobit između 100.000,1 € i 1.500.000 €, i 15% za dobit od preko 1.500.000 €. Prema podacima Uprave prihoda i carina, u periodu 2019-2021. godine, u Sjevernom regionu nije bilo preduzeća koja su ostvarila dobit od preko 1.500.000 €, što ukazuje da viša poreska stopa poreza na dobit ne utiče na preduzeća sa Sjevera, te da se najveći dio dobiti po ovoj stopi oporezuje u Središnjem regionu, tj. Podgorici. Navedene promjene poreskih stopa su sa druge strane praćene rastom minimalne zarade, koja je, iako značajna za smanjenje siromaštva, naročito u manje razvijenim JLS, stvorila dodatno opterećenje za preduzetnike/ce i mikro preduzeća, povećavajući njihove fiksne troškove poslovanja i usporavajući formalizaciju neformalnih radnih mjesta.

Kada je riječ o lokalnom nivou, **sistem javnih finansija**¹⁶ je u periodu od 2010. do 2019. godine obilježio visok nivo neizmirenih obaveza i nelikvidnosti, rast kreditnih zaduženja, visok nivo budžetskog deficita i nerealno planiranje njegovog finansiranja, kao i veliki broj zaposlenih.

Početak 2019. godine stupio je na snagu novi Zakon o finansiranju lokalne samouprave. Ovaj zakon je donešen u cilju jačanja fiskalnih pozicija JLS i mogućnosti obezbjeđenja njihovog stabilnog finansijskog položaja sa posebnim akcentom na podršku opštinama Sjevernog regiona. Naime, kao posljedica primjene novih zakonskih rješenja u 2019. godini značajno su poboljšani svi pokazatelji stanja javnih finansija na lokalnom nivou, dok je u 2020. godini došlo do određenog smanjenja sopstvenih i ustupljenih prihoda JLS usljed negativnih uticaja pandemije izazvane COVID-19.

Krajem 2021. godine usvojen je Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o porezu na dohodak fizičkih lica kojim je, između ostalog, uveden neoporezivi dio zarade do 700 € oporezivog dohotka. Uvođenje neoporezivog dijela zarade, pored uticaja na smanjenje prihoda države uticalo je i na smanjenje prihoda JLS, obzirom da **jedan od izvora finansiranja lokalne samouprave predstavljaju zakonom ustupljeni prihodi od poreza na dohodak fizičkih lica, ali i da se značajan dio prihoda Egalizacionog fonda obezbjeđuje iz pomenutog poreza**. Osim toga, visina ostvarenja prihoda od prireza porezu na dohodak fizičkih lica direktno zavisi od visine utvrđenog poreza **na dohodak fizičkih lica**.

Početak avgusta 2022. godine donesene su izmjene i dopuna Zakona o finansiranju lokalne samouprave u **dijelu koji se odnosi na procenat ustupanja poreza na dohodak fizičkih lica i obezbjeđenja sredstava Egalizacionog fonda**. Ovim izmjenama je povećan procenat ustupljenih prihoda od poreza na dohodak fizičkih lica opštinama. Takođe im je ustupljen prihod od poreza na promet nepokretnosti za 100%. Prema dostupnim podacima Ministarstva finansija primjena ovih zakonski rješenja će uticati na povećanje prihoda lokalne samouprave po osnovu poreza na dohodak fizičkih lica u ukupnom iznosu od oko 50 mil. €.

Imajući u vidu navedeno, brojne aktivnosti politike regionalnog razvoja realizovane su kroz različite institucije javne uprave, uz **poštovanje načela regionalne usmjerenosti**, kako bi, u krajnjem, doprinijele ravnomjernijem regionalnom razvoju. Ipak, **efekti do sada sprovedenih aktivnosti, iako su u određenoj mjeri doprinijele smanjenju razvojnog jaza između JLS i regiona, nijesu zadovoljavajući**. Jedan od razloga su upravo i nedostaci u koordinaciji aktivnostima politike regionalnog razvoja, kao i fragmentiranost i preklapanje aktivnosti između resornih ministarstava i drugih organa državne uprave.

Takođe, potrebno je razmotriti osnivanje **Agencije za regionalni razvoj**, koja svojim djelovanjem treba da doprinese punoj implementaciji SRR i strateških planova razvoja JLS, odnosno ostvarenju ciljeva utvrđenih u planskim dokumentima politike regionalnog razvoja. Nadležnosti i aktivnosti Agencije za regionalni razvoj bi bile organizovane na način da su komplementarne nadležnostima Agencije za investicije Crne Gore. Dodatno, ne postoji jedinstven pristup u objavljivanju podataka relevantnih za praćenje implementacije SRR od strane resornih

¹⁶ Sistem finansiranja lokalne samouprave uređen je Zakonom o lokalnoj samoupravi, Zakonom o finansiranju lokalne samouprave, Zakonom o budžetu i fiskalnoj odgovornosti i posebnim zakonima kojima se uvode pojedini poreski oblici (porezi, takse, naknade i dr.), koji u cjelini ili dijelom pripadaju budžetu JLS.

ministarstava koji se odnose na oblasti poljoprivrede, energetike, zaštite životne sredine, saobraćaja, turizma po regionima kako bi se jednostavnije pratilo ostvarenje indikatora uspjeha SRR. Kao što je ranije navedeno, regioni u Crnoj Gori su geografski, a ne statistički, zbog čega Monstat, shodno EU metodologiji, objavljuje samo podatke o BDP na nivou Crne Gore u cjelini, odnosno na nivou NUTS 2, shodno EU klasifikaciji.

1.1. Ostvarenje izabranih međunarodnih indikatora

Regionalna konkurentnost je sposobnost regiona da ponudi atraktivno i održivo okruženje za život i rad preduzeća i stanovnika. Naime, pokrenut 2010. godine i ažuriran svake tri godine, Indeks regionalne konkurentnosti Evropske Unije (RCI)¹⁷ omogućava regionima da prate i procjenjuju svoj razvoj tokom vremena i upoređuju sa drugim regionima koje imaju sličan BDP ili sa svim regijama EU. Takođe, indeks je osmišljen kao pomoć regijama pri određivanju prednosti, nedostataka i ulagačkih prioriteta pri oblikovanju razvojnih strategija.

U odnosu na prethodna izdanja, u okviru RCI 2019 ponovo su evidentni rezultati prema kojima su jaka područja glavnih gradova i metropola glavni pokretači konkurentnosti. Konkretno, u većini regija sjeverozapadne Evrope primjećuju se učinci preliivanja, dok su oni znatno manje izraženi u istočnim i južnim regijama EU. U mnogim se slučajevima uočava visok nivo odstupanja unutar zemlje prouzrokovan nedvosmisleno boljim rezultatima regije glavnog grada u poređenju sa ostalim regijama u zemlji. U istočnim regijama EU nivo konkurentnosti uglavnom je ostala stabilna. Kako još uvijek nije članica EU, Crna Gora nije uključena u obračun ovog indeksa, međutim, isti može dati korisne podatke u vezi ekonomija koje imaju sličnu strukturu ekonomije i razvojne prioritete kao Crna Gora.

Prema Indeksu ekonomskih sloboda američke Heritage fondacije, Crna Gora je 2023. godine zauzela 77. mjesto sa 60,9 bodova, od ukupno 176 rangiranih zemalja (38. mjesto između 46 zemalja u Evropi). Rezultat Crne Gore je za 3,1 bod veći nego prošle godine, pa se nalazi u grupi zemalja iznad svjetskog prosjeka.

Kao što je konstatovano u izvještaju fondacije, okvir za obavljanje trgovine u Crnoj Gori je relativno otvoren, uz efikasno regulatorno okruženje koje podržava rastući privatni sektor. Međutim, neefikasnost u borbi protiv korupcije i nedostatak institucionalne posvećenosti snažnijoj zaštiti imovinskih prava mogu doprinijeti lošijem izgledu za dugoročni ekonomski rast.

Tabela 2. Indeks ekonomskih sloboda 2023 – Crna Gora

Vladavina prava		Državna uprava	
Imovinska prava	59.7 ↓	Poresko opterećenje	88.2 ↑
Sudska efikasnost	41.2 ↓	Državna potrošnja	31.7 ↑
Integritet Vlade	47.0 ↑	Fiskalna održivost	48.1 ↑
Regulatorna efikasnost		Otvorenost tržišta	
Sloboda u poslovanju	67.3 ↑	Sloboda trgovine	79.2 ↑
Sloboda rada	61.6 ↓	Sloboda ulaganja	75.0 –
Monetarna sloboda	81.8 ↓	Finansijska sloboda	50.0 –

Izvor: <https://www.heritage.org/>

¹⁷ <https://cohesiondata.ec.europa.eu/stories/s/Regional-Competitiveness-Index-2019/363v-4uq6/>

Od zemalja u regionu, lošije rangirano od Crne Gore je jedino Kosovo (39. mjesto u regionu i 78. mjesto u svijetu), dok su bolje rangirane Albanija (27. mjesto u regionu i 49. mjesto u svijetu), Sjeverna Makedonija (32. mjesto u regionu i 56. mjesto u svijetu), Srbija (34. mjesto u regionu i 58. mjesto u svijetu) i Bosna i Hercegovina (35. mjesto u regionu i 63. mjesto u svijetu).

U nastavku je dato poređenje ostvarenosti međunarodnih indikatora Crne Gore i zemalja u regionu, i to u sljedećim oblastima: preduzetništvo, vještine, rodni jaz, pristup tržištu, finansije, informatičko društvo, ICT komunikacione mreže i korupcija.

Tabela 3. Pregled ostvarenja izabranih međunarodnih indikatora Crne Gore i zemalja u regionu

Oblast	Albanija	Bosna i Hercegovina	Sjeverna Makedonija	Crna Gora	Srbija	Kosovo	Indikator
Preduzetništvo	87	97	85	57	67	-	The Global Entrepreneurship Index 2019 (GEDI)
Inovacije	84	70	66	60	55	-	The Global Innovation Index 2022 (WIPO)
Vještine	65	88	68	47	52	-	The Global Talent Competitiveness Index 2022 (INSEAD)
Rodni jaz	18	73	69	54	23	-	The Global Gender Gap 2022 (WEF)
Pristup tržištu	60	83	56	62	64	-	The Enabling Trade Index 2016 (WEF)
Finansije	103	91	89	77	65	-	The Venture Capital & Private Equity Country Attractiveness Index 2021 (IESE)
Informatičko društvo	89	83	69	61	55	-	ICT Development Index 2017 (IDI)
ICT Komunikacione mreže	84	97	46	51	75	-	The Global Information Technology Report 2016 – Networked Readiness Index (WEF)
Korupcija	101	110	85	65	101	84	The

							Corruption Perceptions Index 2022 (CPI)
--	--	--	--	--	--	--	--

Izvor: <https://thegeedi.org/>; <https://www.wipo.int/>; <https://www.weforum.org/>; <https://www.insead.edu/>; <https://blog.iese.edu/vcpeindex/>; <https://www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2017/index.html>; <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>

1.2. Indeks razvijenosti jedinica lokalne samouprave u Crnoj Gori

Sprovedenjem SRR 2014-2020 realizovan je veliki broj značajnih i korisnih mjera, programa i projekata koji su doprinijeli da se uslovi života i rada u mnogim JLS značajno unaprijede, po svim prioritetnim oblastima. Sintetičku ocjenu stanja i ostvarenog progressa moguće je predstaviti **Indeksom razvijenosti jedinice lokalne samouprave Crne Gore**, prikazom pokazatelja iz dva razvojna podperioda. Indeks razvijenosti za period 2019-2021. godina, **pokazuje smanjenje regionalnih razlika između JLS** u odnosu na period 2016-2018. godina, kada je sprovedeno prethodno mjerenje, a takođe ukazuje na **povećanje stepena razvijenosti nekoliko JLS** sa Sjevera u odnosu na prethodni period.

Prema indeksu razvijenosti 2019-2021 (koji naknadno uključuje i podatak za opštinu Tuzi), crnogorske JLS strukturirane su u pet grupa. Iznad prosjeka je 5 JLS (četiri primorske opštine i Podgorica), pri čemu Budva ima najveći indikator razvijenosti od 142.68.

Ispod crnogorskog prosjeka razvijenosti je 19 od 24 opštine za koje je mjeran indeks razvijenosti, što govori o značajnom razvojnom jazu između JLS u Crnoj Gori. Sve opštine Sjevernog regiona su u ovoj kategoriji, od kojih su ispod 50% razvijenosti opštine Petnjica, Rožaje, Gusinje i Plav. U kategoriji 50-75% razvijenosti, po ovom indeksu, nalaze se opštine Andrijevica, Tuzi, Berane, Šavnik, Bijelo Polje. U odnosu na prethodno mjerenje, povećan je broj opština bližih crnogorskom prosjeku razvijenosti, tj. intervalu od 75% do 100%, sa 7 na 10 opština (Bar, Ulcinj, Cetinje, Nikšić, Danilovgrad, Žabljak, Plužine, Pljevlja, Kolašin, Mojkovac), pri čemu je povećan stepen razvijenosti za Kolašin i Mojkovac, a smanjen za Bar. U narednoj tabeli dat je pregled indeksa razvijenosti za dva pod-perioda.

Tabela 4. Indeks razvijenosti JLS Crne Gore

Indeks razvijenosti JLS 2019-2021				Indeks razvijenosti JLS 2016-2018			
JLS	Indeks razvijenosti JLS (CG=100)	Stepen razvijenosti JLS	U odnosu na prosjek CG	JLS	Indeks razvijenosti JLS (CG=100)	Stepen razvijenosti JLS	U odnosu na prosjek CG
BD	142.68	1	Iznad 125%	BD	157.01	1	Iznad 125%
TV	128.76	2		TV	133.83	2	
PG	122.85	3	100-125%	PG	121.12	3	100-125%
HN	117.27	4		KO	118.91	4	
KO	116.33	5		HN	115.53	5	
CT	99.29	6	75-100%	BR	100.53	6	75-100%
BR	98.79	7		DG	94.97	7	
DG	98.69	8		NK	93.54	8	

NK	96.14	9		CT	91.19	9		
ŽB	95.45	10		ŽB	89.98	10		
PŽ	83.27	11		UL	83.47	11		
PV	81.47	12		PŽ	82.35	12		
KL	80.47	13		PV	78.55	13		
UL	79.11	14		KL	74.11	14		50-75%
MK	77.48	15		MK	73.48	15		
BP	71.15	16	ŠN	66.47	16			
ŠN	70.81	17	BP	64.78	17			
TZ	63.45	18	BA	58.43	18	Ispod 50%		
BA	62.86	19	TZ	56.35	19			
AN	54.37	20	RO	52.73	20			
RO	48.70	21	PL	47.24	21		Ispod 50%	
GS	48.10	22	GS	43.96	22			
PL	44.27	23	AN	41.60	23			
PT	28.32	24	PT	28.13	24			

Izvor: Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma

Promjenom metodologije i smanjenjem broja indikatora, **raspon u nivou razvijenosti** smanjen je sa **157:28** na **142:28**.¹⁸

Broj JLS se u odnosu na početak primjene prethodne SRR 2014-2020, povećao za 4 (Petnjica, Gusinje, Tuzi, Zeta), ali se **povećao i broj JLS ispod prosjeka razvijenosti Crne Gore** - sa 13 JLS na 19 JLS. Ovaj trend ukazuje da proces povećanja broja opština, motivisan kreiranjem boljih uslova za lokalni razvoj određenog područja, nije mogao biti u kratkom roku praćen poboljšanjem indikatora razvijenosti. Nakon analize dužeg vremenskog perioda kretanja sintetičkog indikatora razvijenosti, biće moguće cijeniti da li su afirmisani ekonomsko-socijalni argumenti povećanja broja opština.

Važno je napomenuti da je pored SRR, lokalni razvoj crnogorskih regiona praćen i pripremom strateških planova razvoja JLS.

1.3. Indeks konkurentnosti jedinica lokalne samouprave u Crnoj Gori

Drugi važan indikator uticaja u oblasti regionalnog razvoja je Indeks konkurentnosti. Prema prosječnom indeksu konkurentnosti za period 2019-2021. godina, najkonkurentnija JLS (Budva) je bila skoro 4 puta konkurentnija od najmanje konkurentne JLS (Petnjica).

Tabela 5. Indeks konkurentnosti JLS Crne Gore

Indeks konkurentnosti JLS 2019-2021			Indeks konkurentnosti JLS 2015-2017		
JLS	Indeks konkurentnosti JLS (CG=100)	Stepen konkurentnosti JLS	JLS	Indeks konkurentnosti JLS (CG=100)	Stepen konkurentnosti JLS
Budva	154.8	1	Budva	187.9	1
Tivat	152.1	2	Tivat	157.3	2

¹⁸ U narednom periodu potrebno je sagledati mogućnost revidiranja postojeće metodologije za obračun indeksa, u cilju obezbjeđenja veće objektivnosti i prisustva spoljašnjih faktora poput prihoda koji opštini pripadaju po osnovu posebnih zakonskih rješenja i drugih fondova za podršku, što može uticati na konačno rangiranje opštine.

Kotor	140.5	3	Podgorica	144.9	3
Podgorica	137.5	4	Kotor	140.2	4
Tuzi	134.9	5	Herceg Novi	126.0	5
Žabljak	121.9	6	Žabljak	120.9	6
Herceg Novi	115.8	7	Bar	120.3	7
Plav	114.2	8	Nikšić	112.4	8
Bar	112.8	9	Ulcinj	108.6	9
Ulcinj	104.8	10	Danilovgrad	104.3	10
Andrijevica	100.7	11	Cetinje	98	11
Cetinje	96.5	12	Pljevlja	93.2	12
Bijelo Polje	95.3	13	Plav	93.0	13
Šavnik	91.9	14	Mojkovac	90.3	14
Nikšić	89.4	15	Bijelo Polje	89.4	15
Rožaje	82.8	16	Kolašin	84	16
Danilovgrad	80.3	17	Rožaje	76.7	17
Gusinje	78.0	18	Plužine	76.2	18
Pljevlja	75.8	19	Gusinje	73.5	19
Plužine	73.7	20	Šavnik	65.4	20
Mojkovac	72.2	21	Berane	60.1	21
Kolašin	71.0	22	Andrijevica	42.0	22
Berane	66.6	23	Petnjica	31.5	23
Petnjica	38.8	24			

Izvor: Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma

Iako sve JLS posluju u istom makroekonomskom i regulatornom okruženju, rezultati istraživanja pokazuju da postoje značajne razlike u kvalitetu poslovnog okruženja i poslovnog sektora, i to:

- Poslovno okruženje u najkonkurentnijim JLS (Budva, Tivat, Kotor, Podgorica) obilježeno je uglavnom pozitivnim migracijskim saldom i vitalnim indeksom (odnos rođenih i umrlih), kao i većim učešćem visokoobrazovanih ljudi;
- Poslovno okruženje u najmanje konkurentnim JLS (Mojkovac, Kolašin, Berane, Petnjica) obilježavaju negativna kretanja vitalnog indeksa i manje učešće visokoobrazovanih ljudi (osim u Beranama);
- Poslovni sektor u najkonkurentnijim JLS obilježava veća gustina poslovnih aktera (broj zaposlenih u MSP, broj zaposlenih, prihodi preduzeća, prosječne zarade i sl.) u odnosu na poslovni sektor u najmanje konkurentnim JLS;
- Od opština na Sjeveru, stepen konkurentnosti je poboljšao u Plavu, Andrijevici, Bijelom Polju i Šavniku.

2. Analiza zainteresovanih strana

Ključna institucija koja je resorno odgovorna za politiku regionalnog razvoja je **resorno ministarstvo** gdje je integrisana regionalna politika, koje ujedno ima vrlo važnu ulogu u koordinaciji aktivnosti sprovođenja politike regionalnog razvoja. Kreiranje strategije regionalnog razvoja povjerava se **Radnoj grupi** koju čine predstavnici ministarstva i institucija na nacionalnom nivou, kao i predstavnici administrativnih jedinica na lokalnom nivou. Nadalje, u cilju praćenja i unaprjeđenja stanja u oblasti regionalnog razvoja, formiran je **Partnerski savjet za regionalni razvoj**. Dakle, s obzirom da politika regionalnog razvoja ima multidimenzioni i

multisektorski karakter, u procesu implementacije politike regionalnog razvoja učestvuju, shodno svojim nadležnostima, pored značajnog broja ministarstava i institucija na nacionalnom nivou, i predstavnici Zajednice opština Crne Gore, kao i predstavnici administrativnih jedinica na lokalnom nivou.

Kao što je prethodno navedeno, s obzirom da se SRR „sprovodi“ najvećim dijelom na lokalnom nivou, ključni partner resornom ministarstvu u njenom sprovođenju su **jedinice lokalne samouprave**. Konkretno, JLS pripremaju Strateške planove razvoja, koji su kompatibilni strateškom okviru za regionalnu politiku Crne Gore.

Imajući u vidu da analiza zainteresovanih strana pruža odgovore na pitanje koje bi sve aktere trebalo uključiti u pripremu i sprovođenje strateškog dokumenta, u Aneksu 1 mapirane su sve zainteresovane strane, sa fokusom na domaće aktere i posebno lokalni nivo.

Na osnovu ključnih nalaza iz sprovedene analize zainteresovanih strana, moguće je zaključiti da kada je u pitanju regionalna politika Crne Gore, gotovo sve zainteresovane strane mogu biti ocijenjene sa najvišom ocjenom, dok je za značajan broj aktera uticaj vezan sa njihovim raspoloživim budžetima (npr. resorna ministarstva ili agencije). Izuzetak od navedenog su NVO aktivne u Crnoj Gori, koje, iako finansijski nijesu značajan partner realizacije mjera, programa i projekata regionalnog i lokalnog razvoja, one su važan partner i zainteresovana strana, jer značajno podstiču dijalog u lokalnim zajednicama, građanski aktivizam i uključenost, kao i komuniciranje sa međunarodnom zajednicom, pa je njihov uticaj takođe 5. Dodatno, JLS i ZOCCG, po inicijalnoj analizi, snaga je 4, ali je ona takođe vezana više za njihove finansijske kapacitete, nego za važnu ulogu koju imaju u kreiranju i sprovođenju politike regionalnog razvoja na lokalnom nivou.

2.1. Zakonodavni okvir

Zakonom o regionalnom razvoju ("Sl. list CG", br. 20/11, 26/11, 20/15, 47/19) uređuje se način podsticanja i planiranja regionalnog razvoja Crne Gore i druga pitanja od značaja za regionalni razvoj. Naime, u okviru predmetnog zakona definisano je da se „**Ciljevi obezbjeđenja društveno-ekonomskog razvoja Crne Gore utvrđuju politikom regionalnog razvoja**“ u skladu sa načelima održivog razvoja i strateškim razvojnim dokumentima za pojedine oblasti kojima se planira razvoj Crne Gore.

Dodatno, pojedini segmenti regionalnog razvoja, su shodno Ustavu Crne Gore usaglašeni sa posebnim zakonima i to: Zakonom o lokalnoj samoupravi, Zakonom o finansiranju lokalne samouprave, Zakonom o porezu na dohodak fizičkih lica, Zakonom o porezu na dobit pravnih lica, Zakonom o porezu na nepokretnosti, Zakonom o porezu na promet nepokretnosti, Zakonom o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Zakonom o poljoprivrednom zemljištu, Zakonom o koncesijama, Zakonom o teritorijalnoj organizaciji, Zakon o kontroli državne pomoći, Zakonom o poljoprivrednom zemljištu, Zakonom o državnoj imovini, Zakonom o određivanju građevinskog zemljišta u gradovima i naseljima gradskog karaktera, Zakonom o planiranju prostora i izgradnji objekata, Zakonom o investiciono-razvojnom fondu, Zakonom o nacionalnom brendu.

2.2. Institucionalni okvir

Kao što je prethodno navedeno, vodeću ulogu u sprovođenju SRR ima Ministarstvo nadležno za sprovođenje politike regionalnog razvoja, a to je prema važećoj Uredbi o organizaciji i načinu rada državne uprave **Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma**. Naime, u okviru Direktorata za industrijski i regionalni razvoj/Direkcija za regionalni razvoj između ostalog obavljaju se poslovi koji se odnose na: izradu i praćenje ostvarivanja SRR, koordinaciju aktivnosti u sprovođenju politike regionalnog razvoja Crne Gore, saradnju sa JLS i ostalim nosiocima politike regionalnog razvoja u pripremi i sprovođenju razvojnih programa i projekata.

Ostali **važni akteri** u vođenju politike regionalnog razvoja, čije su aktivnosti i postupanja u funkciji implementacije SRR su: Ministarstvo finansija; Ministarstvo javne uprave; Ministarstvo prosvjete; Ministarstvo kulture i medija; Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; Ministarstvo kapitalnih investicija; Investiciono-razvojni fond Crne Gore, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Zajednica opština Crne Gore, Agencija za investicije Crne Gore i jedinice lokalne samouprave.

Takođe, Vlada Crne Gore je osnovala **Partnerski savjet za regionalni razvoj**, koji ima za cilj da: 1) prati stanje u oblasti regionalnog razvoja i daje preporuke za preduzimanje mjera za unaprjeđivanje regionalnog razvoja Crne Gore; 2) daje mišljenje na nacrt Strategije; 3) daje preporuke za utvrđivanje prioriteta u realizaciji razvojnih projekata; 4) sagledava efekte primjene politike regionalnog razvoja; 5) donosi poslovnik o svom radu; 6) vrši i druge poslove u skladu sa zakonom. Članovi Partnerskog savjeta se imenuju iz reda predstavnika/ca organa državne uprave, JLS, univerziteta, udruženja poslodavaca, NVO u oblasti zaštite životne sredine i organizacija koje obavljaju poslove kojima se podstiče regionalni razvoj.

Kao što je ranije u dokumentu istaknuto, ključni partner Ministarstvu ekonomskog razvoja i turizma u sprovođenju SRR su **jedinice lokalne samouprave**, koje su direktno uključene u proces nastanka i sprovođenja SRR. JLS pripremaju i svoje Strateške planove razvoja, kao obaveze prema Zakonu o regionalnom razvoju, koji su kompatibilni strateškom okviru za regionalnu politiku Crne Gore, uz istovremeno uvažavanje lokalnih specifičnosti. U **konsultativne radne grupe za pripremu SPR** ulaze predstavnici lokalnih samouprava, opštinskih javnih preduzeća, javnih institucija na lokalnom nivou, posebno obrazovne institucije, predstavnici udruženja građana/ki i NVO, poslovne asocijacije, asocijacije preduzetnika/ca, privatni sektor, kao i drugi subjekti specifični za određenu JLS. Okvirna struktura SPR definisana je od strane resornog ministarstva, što omogućava bolji monitoring dokumenta i analize na svim nivoima. U ovom procesu, neophodno je jačati interakciju lokalnih vlasti sa civilnim sektorom i ojačati modele saradnje.

Ostali partneri u procesu sprovođenja SRR i njenom nadgledanju u sprovođenju politike regionalnog razvoja su **strukovne asocijacije, lokalne asocijacije, mrežne i lokalne NVO**.

Ključni **međunarodni partneri** (i zainteresovane strane u kontekstu integracionog procesa i sprovođenja SRR) su generalni direktorati Evropske komisije i njene izvršne agencije. U

podsticanju regionalnog razvoja takođe se ubrajaju UN sistem, Savjet Evrope, evropske razvojne banke (posebno EIB, EBRD, CEB i KfW), kao i svi uključeni donatori.

3. SWOT analiza po regionima

SWOT analiza je predstavljena na nivou regiona, i daje osnovne poruke o snagama, slabostima, šansama i prijetnjama za svaki od tri regiona.

Sjeverni region obuhvata nešto više od polovine ukupne teritorije Crne Gore, na kojoj prema procjeni za 2020. godinu živi oko četvrtina stanovništva Crne Gore. Region raspolaže sa najvećim dijelom ukupnog hidropotencijala u Crnoj Gori, cjelokupnim rezervama uglja, oko 67% obradivih površina, 71% drvne mase, blizu 70% stočnog fonda, skoro cjelokupnim rezervama olova i cinka, kao i resursima za razvoj zimskog i eko-turizma i proizvodnji eko hrane i hrane sa zaštićenim geografskim porijeklom. Iako bogat prirodnim resursima i velikim potencijalom za razvoj svih oblika turizma, sjeverni region karakteriše slaba razvijenost JLS, veliki odliv stanovništva posebno mlađeg i obrazovanog kao i najveći rizik od siromaštva.

Tabela 6. SWOT analiza regionalnog razvoja Crne Gore - SJEVERNI REGION

SNAGE	SLABOSTI	ŠANSE	PRIJETNJE
LJUDSKI RESURSI, ZAPOSŁJAVANJE, OBRAZOVANJE, MOBILNOST, LOKALNE INICIJATIVE I PLANOVI			
-Zadovoljavajući broj obrazovnih institucija; -Relativno dobre mogućnosti pristupa svih nivoa obrazovanja; -Postojanje primarnog i sekundarnog nivoa zdravstvene zaštite	-Odliv mlađeg i obrazovanog stanovništva; -Nezaposlenost; -Nedovoljna stručna znanja i kompetencije; -Nedovoljna informisanost stanovništva o mogućnostima koje pružaju EU programi	-Ulaganje u doživotno obrazovanje; -Programi prekvalifikacija i aktivne politike zapošljavanja; -Usaglašavanje obrazovnih programa sa potrebama tržišta rada; -Obuke o EU programima	-Dalji odliv stanovništva; -Nerazvijeni kapaciteti za pripremu i realizaciju EU projekata; -Nezainteresovanost populacije za ostanak u ovom regionu
SAOBRAČAJ, POLJOPRIVREDA, ENERGETIKA, ŽIVOTNA SREDINA I KLIMATSKE AKCIJE			
-Bogatstvo prirodnim resursima; -Mreža regionalnih i magistralnih puteva; -Relativno dobra el.energetska i komunalna infrastruktura u gradskim područjima; -Potencijali za razvoj prehrambene industrije, raznih vidova turizma, drvoprerade	-Neadekvatno upravljanje prirodnim resursima; -Neobrađenost poljoprivrednih površina; -Nizak nivo iskorišćenosti prirodnih resursa i područja pogodnih za razvoj specifičnih vidova turizma; -Loš kvalitet puteva u seoskim područjima i slaba povezanost sa centrima ; -Nepostojanje sistema za prečišćavanje otpadnih voda i sanitarnih deponija	-Veća valorizacija prirodnih resursa, bolje upravljanje i povećanje stepena iskorištenosti istih; -Veća obradivost poljoprivrednih površina; -Potencijal za razvoj etno i ski turizma kao i zdravstvenog turizma; -Izgradnja druge dionice autoputa Bar-Boljare; -Razvoj projekata kroz privatno-javno partnerstvo	-Nelegalna eksploatacija prirodnih resursa; -Nedostatak finansijskih sredstava i kapaciteta za realizaciju većih infrastrukturnih projekata; -Nedovoljno razvijena svijest o potrebi očuvanja životne sredine i kulturnog nasljeđa; -Elementarne nepogode
KONKURENTNOSTI I INOVACIJE, DIGITALIZACIJA, EKONOMSKA TRANSFORMACIJA			

<ul style="list-style-type: none"> -Bogato kulturno nasljeđe; -Razvijen institucionalni okvir u kulturi; -Donošenje PUP-ova JLS; -Usvajanje i realizacija Strateških planova razvoja JLS 	<ul style="list-style-type: none"> -Nizak nivo investicija; -Nedovoljan nivo konkurentnosti, inovativnosti privrede i promocije raspoloživih resursa; -Nedovoljno razvijena privredna infrastruktura; -Nizak stepen obrade proizvoda; -Neorganizovan otkup poljoprivrednih proizvoda; -Neadekvatna promocija kulturnog nasljeđa; -Loše stanje kulturnih dobara; -Neadekvatna opremljenost objekata kulture; -Nerazvijena baza podataka JLS; -Nizak nivo međusobne saradnje JLS i nedostatak integrativnih aktivnosti na regionalnom nivou 	<ul style="list-style-type: none"> -Jačanje proizvodnog sektora; -Razvoj novih trendova u turizmu; -Transfer znanja i tehnologija; -Jačanje i razvoj sektora MSP i njegovo povezivanje kroz razvoj klastera i kooperativa; -Valorizacija i promocija kulturnih različitosti; -Revitalizacija starih zanata i domaće radinosti; -Razvoj preduzetništva; -Mogućnost prekogranične saradnje i finansiranja iz EU fondova; -Decentralizacija upravljanja razvojem; -Potencijal za razvoj kreativnih industrija 	<ul style="list-style-type: none"> -Globalna i EU konkurencija; -Nedostatak finansijskih sredstava za podsticanje ekonomskih aktivnosti; -Nedostatak potrebnih kadrova za realizaciju investicionih aktivnosti; -Neizgrađenost potrebne institucionalne infrastrukture na regionalnom nivou
--	---	--	---

Gotovo polovina ukupnog stanovništva Crne Gore živi u **središnjem regionu** koji prostorno obuhvata nešto više od trećine ukupne teritorije Crne Gore. Središnji region se suočava sa snažnim prilivom stanovništva iz Sjevernog regiona, uz stopu rasta stanovništva iznad prosjeka Crne Gore, i snažan priliv stranih direktnih investicija. U regionu se nalazi oko 22,4% obradive površine, 25,5% drvne mase, 30,5% stočnog fonda i bogata nalazišta boksita i značajni hidropotencijali. Takođe treba napomenuti da se na području Središnjeg regiona nalaze najznačajnije obradive površine. Središnji region je istovremeno i univerzitetski centar Crne Gore. Dosadašnji razvoj je bio zasnovan na sektoru industrije, građevinarstva, saobraćaja i skladištenja, trgovine i ugostiteljstva, a u posljednjem periodu i na razvoju poljoprivredne proizvodnje i prerade.

Tabela 7. SWOT analiza regionalnog razvoja Crne Gore - SREDIŠNJI REGION

SNAGE	SLABOSTI	ŠANSE	PRIJETNJE
LJUDSKI RESURSI, ZAPOŠLJAVANJE, OBRAZOVANJE, MOBILNOST, LOKALNE INICIJATIVE I PLANOVI			
<ul style="list-style-type: none"> -Mogućnost pristupa svih nivoa obrazovanja; -Dobra obrazovna struktura stanovništva i mogućnost zaposlenja; -Obrazovni centri (Podgorica, Nikšić, Cetinje); -Prisutna sva tri nivoa zdravstvene zaštite; -Dobro razvijeni lokalni administrativni kapaciteti 	<ul style="list-style-type: none"> -Rast nezaposlenosti; -Nedovoljna socijalna inkluzija; -Neusklađenost obrazovnog sistema sa potrebama privrede 	<ul style="list-style-type: none"> -Angažovanje kreativnih i stručnih kadrova; -Obuke za korišćenje EU programa; -Mogućnost uspostavljanja potrebne institucionalne infrastrukture na regionalnom nivou 	<ul style="list-style-type: none"> -Dalji rast nezaposlenosti; -Hiperprodukcija
SAOBRAĆAJ, POLJOPRIVREDA, ENERGETIKA, ŽIVOTNA SREDINA I KLIMATSKE AKCIJE			

<ul style="list-style-type: none"> -Aerodrom u Podgorici; -Dobra saobraćajna povezanost; -Dobra infrastruktura za snabdijevanje vodom u gradskom području; -Razvijena telekomunikaciona mreža; -Postojanje sanitarne deponije i reciklažnog dvorišta u PG; -Potencijal za proizvodnju tradicionalnih i prepoznatljivih poljoprivrednih proizvoda; -Međunarodno zaštićena područja prirode i bogato kulturno-istorijsko nasljeđe; -Višegodišnji investicioni plan 	<ul style="list-style-type: none"> -Zastarjela željeznička infrastruktura; -Neadekvatna saobraćajna infrastruktura u nekim ruralnim područjima; -Nerazvijenost sistema za prečišćavanje otpadnih voda; -Neiskorištenost poljoprivrednog zemljišta; -Nedovoljna valorizacija kulturnog nasljeđa 	<ul style="list-style-type: none"> -Valorizacija nacionalnih parkova Skadarsko jezero i Lovćen kao turističkih destinacija; -Razvoj novih trendova u turizmu; -Valorizacija postojeće kulturno-istorijske baštine; -Promocija i prezentacija ukupnih crnogorskih resursa; -Prekogranična saradnja; -EU fondovi; -Međuopštinska saradnja -Hidropotencijal; -Izgradnja druge dionice autoputa Bar-Boljare; -Valorizacija potencijala za razvoj poljoprivrede 	<ul style="list-style-type: none"> -Nedostatak finansijskih sredstava; -Dalji pad investicionih aktivnosti; -Neprepoznavanje interesa poslovnog organizovanja MSP u klastere; -Neizgrađenost potrebne institucionalne infrastrukture na regionalnom nivou; -Neizgrađenost partnerstva javnog i privatnog sektora; -Povećana zaduženosti JLS
KONKURENTNOSTI I INOVACIJE, DIGITALIZACIJA, EKONOMSKA TRANSFORMACIJA			
<ul style="list-style-type: none"> -Razvijeno preduzetništvo i povoljniji uslovi za razvoj MSP i povezivanje s naukom; -Resursi za razvoj obnovljivih izvora energije -Razvijena poslovna infrastruktura; -Detaljni urbanistički planovi; -Napredak u pripremi projektne dokumentacije 	<ul style="list-style-type: none"> -Niska energetska efikasnost; -Nedovoljan nivo povezanosti privrede sa naučno-istraživačkim ustanovama; -Problemi u poslovanju velikih industrijskih preduzeća; -Mali broj zanatskih radnji; -Nedovoljna orijentisanost ka izvoznim tržištima; -Neusklađenost dinamike razvoja Glavnog grada sa ostalim djelovima regiona; -Nizak nivo međusobne saradnje JLS 	<ul style="list-style-type: none"> -Unaprjeđenje energetske efikasnosti u privredi; -Izgradnja obnovljivih izvora energije; -Unaprjeđenje sistema selektivnog sakupljanja otpada i njegove prerade; -Jadransko-jonski koridor; -Digitalizacija sredstava za masovnu komunikaciju; -Finansiranje izgradnje i unaprjeđenje infrastrukture putem dostupnih EU fondova; -Privatno javno partnerstvo; -Primjena novih znanja i tehnologija i razvoj E-trgovine 	<ul style="list-style-type: none"> -Svi oblici zagađenja životne sredine; -Višestruki pritisci na zaštićena područja; -Globalna i EU konkurencija; -Nepronalaženje investitora za ulaganja u infrastrukturu; -Nedostatak finansijskih sredstava za finansiranje infrastrukturnih projekata; -Nedostatak sredstava za donošenje nove prostorno planske dokumentacije

Primorski region predstavlja najgušće naseljen region u Crnoj Gori. Na svega 12% ukupne teritorije koju pokriva primorski region živi četvrtina ukupne populacije. Snage za dalji razvoj ovog regiona se upravo ogledaju na pozitivne demografske trendove, kao i na značajan priliv SDI. Region raspolaže velikim potencijalom za razvoj turizma, pomorske privrede i poljoprivrede, i u njemu su smješteni značajni obrazovni kapaciteti i značajni kapaciteti za razvoj preduzetništva. Dosadašnji razvoj je bio baziran na razvoju turizma, ugostiteljstva, preduzetništva, a u određenoj mjeri i na poljoprivredi. Karakterišu ga migracije stanovništva iz drugih regiona, kao i priliv radnika iz drugih zemalja, posebno za vrijeme turističke i građevinske sezone.

Tabela 8. SWOT analiza regionalnog razvoja Crne Gore - PRIMORSKI REGION

SNAGE	SLABOSTI	ŠANSE	PRIJETNJE
LJUDSKI RESURSI, ZAPOŠLJAVANJE, OBRAZOVANJE, MOBILNOST, LOKALNE INICIJATIVE I PLANOVI			

<ul style="list-style-type: none"> -Dobra obrazovna struktura stanovništva; -Blizina obrazovnih institucija; -Raspoloživost obrazovnih programa; -Relativno dobri kapaciteti za pripremu i sprovođenje projekata iz EU fondova; -Relativno dobro razvijeni lokalni administrativni kapaciteti 	<ul style="list-style-type: none"> -Neusklađenost ponude i tražnje na tržištu radne snage; -Nedostatak domaće radne snage tokom ljetnje sezone; -Smanjen broj radnih mjesta van sezone 	<ul style="list-style-type: none"> -Prekvalifikacija radne snage; -Obuke o EU programima; -Povećanje ponude radne snage različitih profesionalnih profila 	<ul style="list-style-type: none"> -Veliki broj zaposlenih u javnom sektoru; -Depopulacija u pojedinim primorskim opštinama; -Odlazak mlade i visokokvalitetne radne snage u druge države
SAOBRAĆAJ, POLJOPRIVREDA, ENERGETIKA, ŽIVOTNA SREDINA I KLIMATSKE AKCIJE			
<ul style="list-style-type: none"> -Postojanje DUP; -Ulaganja u turizam i hotelijerstvo; -Značajan broj malih i srednjih preduzeća; -Postojanje biznis inkubatora u Baru; -Raspoloživi resursi za razvoj poljoprivredne djelatnosti; -Potencijal za razvoj eko-turizma; -Solidan institucionalni okvir u kulturi; -Potencijal za promociju kulturne različitosti 	<ul style="list-style-type: none"> -Nepostojanje sektorskih strategija razvoja na lokalnom nivou; -Neadekvatna infrastruktura za snabdijevanje vodom u gradskim opštinama i ruralnim područjima; -Nedovoljno razvijena privredna infrastruktura; -Nepovezanost turizma i poljoprivrede; -Kratko trajanje ljetnje sezone; -Nedovoljan fokus na druge vidove turizma; -Nedovoljna iskorišćenost kulturnih potencijala za kreiranje dodate vrijednosti u turizmu 	<ul style="list-style-type: none"> -Unaprjeđenje prekogranične saradnje; -Iskorišćavanje EU fondova; -Mogućnost uspostavljanja potrebne institucionalne infrastrukture na regionalnom nivou; -Razvoj novih vidova turizam ; -Privatno-javno partnerstvo; -Produženje turističke sezone; -Razvoj morske plovidbe; -Adekvatna valorizacija postojeće kulturno-istorijske baštine 	<ul style="list-style-type: none"> -Smanjenje broja turista zbog globalnih dešavanja u regionu i šire; -Razvoj masovnih turističkih projekata u susjednim državama; -Nedostatak odgovarajuće finansijske podrške za jačanje MSP; -Neiskorišćenost potencijala za kreiranje raznovrsnijeg turističkog proizvoda u vrijeme kada je Crne Gora atraktivna destinacija; -Buka u turističkoj sezoni; -Problem sa vodosnabdijevanjem zbog presušivanja izvorišta Bolje sestre
KONKURENTNOSTI I INOVACIJE, DIGITALIZACIJA, EKONOMSKA TRANSFORMACIJA			
<ul style="list-style-type: none"> -Izrada i donošenje prostorno-urbanističkih planova lokalnih samouprava; -Dobra saobraćajna infrastruktura; -Atraktivnost područja za razvoj raznovrsnih vidova turizma; -Bogato i očuvano kulturno-istorijsko nasljeđe; -Velik broj zaštićenih područja prirode; -Dobra putna povezanost sa ostalim regionima; -Relativno dobra el. energetska struktura u gradskom području; -Postojanje regionalnog vodovoda; -Postojanje regionalne deponije u Baru 	<ul style="list-style-type: none"> -Nedovoljan nivo konkurentnosti, inovativnosti privrede i promocije raspoloživih resursa; -Neadekvatno planiranje i upravljanje prostorom; -Neadekvatno upravljanje zaštićenim područjima; -Slaba razvijenost el. energetske mreže u ruralnim područjima; -Nerazvijenost sistema za prečišćavanje otpadnih voda; -Problem vodosnabdijevanja u nekim JLS i ruralnim djelovima; -Neadekvatno dugoročno riješeno pitanje odlaganja otpada pojedinih opština (H.Novi, Kotor, Tivat) 	<ul style="list-style-type: none"> -Unaprjeđenje intersektorske saradnje u cilju razvoja kreativnih industrija i bolje iskorišćenosti kapaciteta; -Potencijali solarne energije i energije vjetra; -Atraktivne lokacije za razvoj elitnog i nautičkog turizma; -Dobri potencijali za razvoj ribarstva; -Strateški položaj i prirodne karakteristike Luke Bar; -Izgradnja brze saobraćajnice; -Priključenje ostalih JLS na regionalni vodovod; -Lučki kompleksi sa pratećim sadržajima 	<ul style="list-style-type: none"> -Konkurencija drugih luka u Mediteranu; -Nedostatak finansijskih sredstava za realizaciju infrastrukturnih projekata

SWOT analiza na nacionalnom nivou pokazuje da (i dalje) postoje značajni i nedovoljno iskorišćeni prirodni resursi i prednosti koje predstavljaju potencijal za rast ukoliko bi se njima adekvatno upravljalo. Tu spadaju primarni sektori (poljoprivreda, šumarstvo), i u direktnoj vezi razvoj prerađivačke prehrambene industrije, drvna industrija, razvoj turizma u primorskim i planinskim područjima, kao i ruralnim i urbanim područjima, energetski potencijali zasnovani na obnovljivim izvorima.

4. Ključni izazovi u kojima nastaje regionalna razvojna politika za naredni petogodišnji period

Strukturne slabosti crnogorske ekonomije koje nepovoljno utiču na njenu konkurentnost, ali i značajni regionalni dispariteti u zemlji, usporili su i aktivnosti na ostvarivanju ciljeva održivog razvoja (SDGs). Navedeni dispariteti su, mjereno stepenom razvijenosti regiona, smanjeni, ali u svakom slučaju ne dovoljno, da bi se kvalitet života posebno u Sjevernom kao najmanje razvijenom regionu približio onom u Primorskom, ili pojedinim opštinama Središnjeg regiona, i doprinio bržem dostizanju ciljeva održivog razvoja.

Dakle, polazeći od problema izraženih regionalnih dispariteta, koji su identifikovani ranije u dokumentu, u sprovođenju SRR u narednom periodu, potrebno je odgovoriti na 5 ključnih izazova od kojih su većina višedecenijskog karaktera, i to:

I. Visoka (dugoročna) nezaposlenost i stopa rizika od siromaštva, posebno žena i mladih

- Crna Gora nema jedinstven dokument ili strategiju koja bi obuhvatila sve mjere podrške i programe aktivne politike zapošljavanja, sa posebnim fokusom na regionalne disparitete. Indikatori ukazuju na to da je crnogorski obrazovni sistem uspio da ostvari značajna poboljšanja u pogledu dostupnosti obrazovanja, kao i da učenici duže ostaju u procesu školovanja, uz veću stopu uspješnog završetka obrazovanja. Ipak, postoje razlike u demografskim trendovima između različitih regiona ili opština. Povećanje urbanizacije i unutrašnje migracije iz Sjevernog u Središnji i Primorski region, dovele su do sve manje tražnje za obrazovanjem na Sjeveru i ruralnim sredinama. Crna Gora se suočava s ozbiljnom neusklađenošću potreba i raspoloživosti u pogledu obrazovne infrastrukture, koja je dodatno naglašena pomenutim demografskim promjenama (UNICEF, 2022). Nedovoljna usklađenost obrazovne politike sa potrebama tržišta rada prepoznata je kroz neusklađenost znanja i vještina lica koja su završila proces obrazovanja, kako za mlade sa srednjom, tako i sa visokom stručnom spremom. Ovdje je važno naglasiti da su nastavne metode više usmjerene na sticanje/akumuliranje znanja, nego na kritičko razmišljanje, uprkos prelasku na nastavne planove zasnovane na kompetencijama¹⁹. U periodu do 2020. godine, napravljeni su značajni pomaci kroz sistem dualnog obrazovanja, ali ipak, ishodi učenja nijesu zadovoljavajući. Prema rezultatima PISA testiranja, petnaestogodišnji učenik iz Crne Gore, u opštem znanju i osnovnim vještinama zaostaje za svojim vršnjacima u OECD zemljama. Ovaj problem naročito dolazi do izražaja u manje razvijenim opštinama Crne Gore. Dodatni izazov je što svršeni srednjoškolci iz manje razvijenih opština, uglavnom sa Sjevera, zbog upisa na studije napuštaju svoje opštine i uglavnom po završetku studija pronalaze šansu za

¹⁹ EK: "Preporučeno godišnje vrijeme za instrukcije u obaveznom obrazovanju u Evropi 2018/2019.

zaposlenje u Središnjem i Primorskom regionu ili u inostranstvu, utičući tako na dalje starenje stanovništva u najmanje razvijenim opštinama, i njihov sporiji razvoj. To značajno usporava unaprjeđenje ljudskog kapitala²⁰ u Sjevernom regionu. Dodatno, prepoznata je neophodnost boljeg usmjeravanja mjera socijalne politike za smanjenje siromaštva, sa fokusom na regionalnu dimenziju, imajući u vidu nastale promjene u strukturi alokacije socijalnih davanja. Razlike u kvalitetu i kapacitetima obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite između regiona, utiču i na različitu stopu rizika od siromaštva između regiona. Sistem zdravstvene zaštite se takođe poslednjih godina suočava sa velikim izazovima koji utiču na njegovu efikasnost i održivost. Potrošnja u zdravstvu, koja iznosi oko 7% BDP (slično EU prosjeku), nije usklađena sa povećanim troškovima zdravstvene zaštite zbog starenja stanovništva²¹. Pored nedovoljne usklađenosti sa tržištem rada, obrazovne, socijalne i zdravstvene politike, posebno sa regionalnog aspekta, dalje unaprjeđenje poslovnog ambijenta je veoma važno, što će takođe doprinijeti smanjenju razlike u prilikama za zaposlenje između regiona koje su evidentne da postoje. Dodatno, postojećim mjerama socijalne politike za smanjenje siromaštva u zemlji, vremenom se može produbiti jaz posebno u pogledu stope rizika od siromaštva djece na Sjeveru u odnosu na ostatak Crne Gore, budući da je alokacija ovih davanja usmjerena na razvijenije regione i JLS, što je slučaj i sa ostalim pravima iz oblasti socijalne i dječje zaštite. Sve navedeno ukazuje na nužnost daljeg usklađivanja mjera u oblasti obrazovanja, prekvalifikacija i stručnog osposobljavanja sa mjerama na suzbijanju siromaštva.

II. Negativan prirodni priraštaj i migracije (unutrašnje i spoljne) - Iako su mjere SRR 2014-2020 doprinijele unaprjeđenju osnovne i poslovne infrastrukture, i neznatnom unaprjeđenju poslovnog okruženja, one nijesu značajnije doprinijele dovoljnom broju prilika za zaposlenje i smanjenju rizika od siromaštva. Naime, pored negativnog prirodnog priraštaja, drugi faktor smanjenja broja stanovnika Sjevernog regiona su migracije. Iako u mnogo manjem obimu, nego u zemljama okruženja, poput Bosne i Hercegovine, Sjeverne Makedonije i Albanije (Svjetska banka, 2021), migracije stanovništva u inostranstvo, naročito "brain drain", su posljednjih decenija karakteristične i za Crnu Goru. Crna Gora se istovremeno suočava i sa unutrašnjim migracijama iz Sjevernog, kao najmanje razvijenog regiona prema Središnjem i Primorskom regionu, što je višedecenijski trend. Ključni razlozi emigracija sa Sjevera u inostranstvo, kao i unutrašnjih migracija sa Sjevera u ostala dva regiona su: nepovoljna situacija na tržištu rada odnosno visoka stopa nezaposlenosti zbog nedovoljnog broja prilika za otvaranje novih radnih mjesta, niža prosječna zarada u odnosu na ostatak Crne Gore, a naročito u odnosu na zemlje Zapadne Evrope, neformalna ekonomija, nedovoljno razvijena osnovna i poslovna infrastruktura u funkciji veće konkurentnosti i kvaliteta života. Pored migracija u inostranstvo, unutrašnje migracije iz Sjevernog u Središnji i Primorski region Crne Gore su veoma izražene. Negativni saldo migracija iz Sjevernog u Središnji i Primorski region, prosječno godišnje iznosio je oko 1.300 lica, što ukazuje da je iz ovog regiona u Središnji i Primorski migriralo oko 10 hiljada lica u periodu 2014-2021. godina. U cilju odgovora na ovaj izazov, u narednom srednjoročnom

²⁰ Indeks ljudskog kapitala u Crnoj Gori je povećan tokom posljednje decenije sa 0,59 (2010) na 0,63 (2020)²⁰. To konkretno znači da će dijete koje se danas rodi u Crnoj Gori dostići svega 63% svoje potencijalne produktivnosti u odrasloj dobi zbog nedostatka kvalitetnog obrazovanja i zdravstvene zaštite.

²¹ UN projekcije.

periodu je neophodno kreirati set konkretnih mjera i aktivnosti, kombinacijom mjera fiskalne politike sa ostalim politikama poput: demografske, obrazovne, zdravstvene, socijalne i naročito politike na tržištu rada.

III. Nedovoljna konkurentnost MMSP, nerazvijena infrastruktura i visok stepen neformalne ekonomije - Iako je većina promjena regulatornog okvira i poslovnog ambijenta u prethodnom periodu imala pozitivan uticaj, poslovno okruženje u Crnoj Gori, i na centralnom i lokalnom nivou, karakteriše nepredvidivost, složene administrativne procedure, kao i nedovoljan pristup finansiranju posebno startupova i inovacija. Poteškoćama u unaprjeđenju konkurentnosti JLS u velikoj mjeri doprinose i dalje brojni parafiskalni nameti. Najveći broj parafiskaliteta, posmatrano po glavi stanovnika, je upravo u opštinama Sjevernog regiona koje bilježe najmanji stepen konkurentnosti.

IV. Finansiranje JLS i nedovoljno razvijeni administrativni kapaciteti - novim zakonskim rješenjima značajno je povećan procenat ustupanja poreza na dohodak fizičkih lica opštinama Sjevernog regiona, obzirom na njihovu slabu razvijenost, migratorna kretanja, slabiji fiskalni kapacitet privrede i stanovništva u odnosu na druga dva regiona u Crnoj Gori i slabe mogućnosti da iz svojih prihoda finansiraju zakonom utvrđene obaveze. Međutim, prepoznata je neophodnost da dostupna podrška i sredstava koja su na raspolaganju budu pravilnije raspoređena, odnosno usmjerena prevashodno na manje razvijene JLS. Iskustva funkcionisanja monotipskog načina organizacije rada lokalne samouprave u CG, u kojem sve JLS, od najmanje do najveće, imaju iste nadležnosti i vrše iste poslove, imaju istu ili sličnu organizaciju, pri čemu su lokalne samouprave veoma različite, kako po broju stanovnika, po površini, razuđenosti teritorije, fiskalnim, administrativnim i drugim kapacitetima, pokazuju da je potrebno izvršiti preispitivanja istog. Jedan od prepoznatih izazova je i utvrđivanje tj. prebacivanje nadležnosti i poslova sa centralnog na lokalni nivo kroz strateške akte suprotno zakonskim rješenjima bez adekvatne finansijske podrške, a naročito decentralizacija poslova iz nadležnosti države, posebno u oblasti socijalne i dječje zaštite, na lokalni nivo suprotno zakonu i bez adekvatne finansijske podrške kroz zakone i strateška akta. Takođe, u praksi postoji izazov kad je u pitanju implementacija zakonske obaveze pa resorna ministarstva JLS ne dostave ili dostave neblagovremeno izjašnjenje o značajnim javnim politikama kojima se utiče na funkcionisanje lokalnih samouprava u različitim oblastima. Dodatno, neophodno je dalje raditi na unaprjeđenju međuopštinske saradnje kao mehanizam saradnje kojim se mogu nadomjestiti neujednačeni kapaciteti JLS za sprovođenje zakonom propisanih poslova i da se rješavaju zajednički izazovi koji prevazilaze granice JLS.

V. Nedostaci u koordinaciji politike regionalnog razvoja koja je fragmentirana između više organa državne uprave i JLS, kao i nedostatak statističkih podataka na opštinskom i regionalnom nivou za praćenje implementacije strategije i politike regionalnog razvoja - Za sprovođenje operativnih ciljeva SRR i mjera po regionima, potrebno je unaprijediti insitucionalni okvir kroz izmjene Zakona o regionalnom razvoju i njegovih podzakonskih akata, kao i veće funkcionalnosti rada Partnerskog savjeta za regionalni razvoj. Navedeno će značiti poboljšanje funkcije nadzora nad sprovođenjem strategije i politike regionalnog razvoja, unaprjeđenje koordinacije i moguće objedinjavanje nadležnosti vezanih za regionalni razvoj. Naime,

pojedinačni resori su u velikom broju slučajeva fokusirani na svoje sektorske prioritete, često navodeći ravnomjerniji regionalni razvoj kao važan cilj u svom strateškom planiranju. Ipak, u praksi se proklamovani ciljevi koji se odnose na regionalni razvoj realizuju vrlo ograničeno. Takođe, administrativni kapaciteti za pripremu razvojnih projekata, naročito oni za čije se finansiranje aplicira iz EU fondova su nedovoljno razvijeni. Dodatno, neophodno je povećati transparentnost prilikom donošenja novih zakonskih propisa ili izmjene postojećih, budući da lokalne samouprave često nijesu uključene u proces donošenja novih propisa koji direktno utiču na njihova postupanja i finansije. Pored navedenog, u koordinaciji i monitoringu sprovođenja SRR, poseban izazov je nedostatak statističkih podataka na regionalnom nivou.

Analizom stanja u oblasti regionalnog razvoja koja je data u prethodnom poglavlju, utvrđeni su **problemi**, **uzroci** kao i **posljedice** i shodno tome definisani **izazovi** za regionalni razvoj u narednom periodu. Naime, na osnovu uzročno-posljedične povezanosti, u nastavku slijedi prikaz strukture SRR 2023-2027 u okviru koje je definisana vizija, **ključni problem** u oblasti regionalnog razvoja, odnosno **veliki razvojni jaz između Sjevera i ostala dva regiona u Crnoj Gori**, oblasti djelovanja, i predstavlja osnov za dalju razradu strateških/operativnih ciljeva i pratećih aktivnosti.

VIZIJA	Ravnomjerniji regionalni razvoj za život po mjeri čovjeka, zasnovan na konkurentnosti, inovativnosti, unaprjeđenju ljudskog kapitala, digitalizaciji, dekarbonizaciji i socijalnoj inkluziji.	
Povećanje kvaliteta života svih građana, kroz veću zapošljivost i dohodak per capita i posljedično smanjenje rizika od siromaštva i migracija		
Ključni izazovi		
-Finansiranje JLS i nedovoljno razvijeni administrativni kapaciteti; -Nedostaci u koordinaciji politike regionalnog razvoja koja je fragmentirana između više organa državne uprave i JLS, kao i nedostatak statističkih podataka	-Visoka (dugoročna) nezaposlenost i stopa rizika od siromaštva, posebno žena i mladih; -Negativan prirodni priraštaj i migracije (unutrašnje i spoljne),	-Nedovoljna konkurentnost MMSP, nerazvijena infrastruktura i visok stepen neformalne ekonomije,
SC 1 Jačanje funkcionalnosti JLS kroz sistemsko upravljanje regionalnim razvojem	SC 2 Ostvarenje održivog ekonomskog razvoja regiona kroz jačanje ljudskih potencijala i podsticanje zapošljavanja radi poboljšanja kvaliteta života	SC 3 Povećanje konkurentnosti regiona zasnovano na unaprjeđenju infrastrukture, poboljšanju poslovnog ambijenta i razvoj prioriternih sektora i sektora sa potencijalom rasta
Ključni uzroci problema vezani za SC 1: -Neophodnost da dostupna podrška i sredstva koja su na raspolaganju budu pravilnije raspoređena; -Potreba za preispitivanjem modela funkcionisanja postojećeg monotipskog načina organizacije rada JLS;	Ključni uzroci problema vezani za SC 2: -Nedovoljan broj programa aktivne politike zapošljavanja; -Nedovoljna usklađenost obrazovne politike sa potrebama tržišta rada; -Ishodi učenja nijesu na zadovoljavajućem nivou; -Unaprjeđenje dostupnosti	Ključni uzroci problema vezani za SC 3: -Nedovoljno razvijena osnovna i poslovna infrastruktura; -Nepredvidivo poslovno okruženje i složene administrativne procedure; -Nedovoljan pristup finansiranju; Postojanje brojnih parafiskalnih nameta.

<p>-Prebacivanje nadležnosti i poslova sa centralnog na lokalni nivo kroz strateške akte suprotno zakonskim rješenjima bez adekvatne finansijske podrške;</p> <p>-Decentralizacija poslova;</p> <p>-Nedovoljno razvijena međuopštinska saradnja;</p> <p>-Potreba za unaprjeđenjem postojećeg institucionalnog okvira i koordinacije;</p> <p>-Definisani ciljevi koji se odnose na regionalni razvoj, u okviru drugih resora sprovode se u ograničenoj mjeri;</p> <p>-Administrativni kapaciteti nedovoljno razvijeni;</p> <p>-Nedovoljna transparentnost prilikom donošenja/izmjena zakonskih rješenja;</p> <p>-Nedostatak statističkih podataka na regionalnom nivou.</p>	<p>obrazovanja u cilju smanjenja razlike u demografskim trendovima između različitih regiona/opština;</p> <p>-Neusklađenost potreba i raspoloživosti u pogledu obrazovne infrastrukture;</p> <p>-Dalje starenje stanovništva u najmanje razvijenim JLS i njihov sporiji razvoj;</p> <p>-Povećanje troškova zdravstvene zaštite zbog starenja stanovništva;</p> <p>-Neophodnost boljeg usmjeravanja mjera socijalne politike za smanjenje siromaštva sa fokusom na regionalnu dimenziju;</p> <p>-Negativni prirodni priraštaj;</p> <p>-Emigracije stanovništva u inostranstvo i unutrašnje migracije.</p>	
<p>Oblasti djelovanja:</p> <p>OC 1.1: Jačanje funkcionalnosti JLS i fiskalnih pozicija manje razvijenih opština;</p> <p>OC 1.2: Unaprjeđenje mehanizma koordinacije u sprovođenju politike regionalnog razvoja</p>	<p>Oblasti djelovanja:</p> <p>OC 2.1: Unaprjeđenje ljudskog kapitala kroz poboljšanje kvaliteta obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite;</p> <p>OC 2.2 : Povećanje stope zaposlenosti i smanjenje neformalne zaposlenosti;</p> <p>OC 2.3 : Povećanje efikasnosti i učinkovitosti populacione politike</p>	<p>Oblasti djelovanja:</p> <p>OC 3.1. Povećanje regionalne konkurentnosti</p> <p>OC 3.2. Razvoj prioritetnih sektora sa potencijalom rasta sa fokusom na diverzifikaciju turističkog proizvoda, prerađivačku industriju i valorizaciju kulturne baštine</p> <p>Održivi rast</p> <p>OC 3.3. Unaprjeđenje saobraćajne infrastrukture</p> <p>OC 3.4. Unaprjeđenje uslova za proizvodnju visokokvalitetne hrane, organskog porijekla uz održiv dohodak poljoprivrednika</p> <p>OC 3.5. Zaštita životne sredine, razvoj energetike, unaprjeđenje energetske efikasnosti, adaptacija i mitigacija efekata klimatskih promjena</p>
<p>Aktivnosti i rezultati mjereni indikatorima učinka.</p>	<p>Aktivnosti i rezultati mjereni indikatorima učinka.</p>	<p>Aktivnosti i rezultati mjereni indikatorima učinka.</p>

III VIZIJA, STRATEŠKI I OPERATIVNI CILJEVI STRATEGIJE REGIONALNOG RAZVOJA CRNE GORE 2023-2027

Vizija regionalnog razvoja Crne Gore definisana SRR 2023-2027 je **ravnomjerniji regionalni razvoj za život po mjeri čovjeka, zasnovan na konkurentnosti, inovativnosti, unaprjeđenju ljudskog kapitala, digitalizaciji, dekarbonizaciji i socijalnoj inkluziji**. Navedeno istovremeno podrazumijeva povećanje kvaliteta života svih građana/ki, kroz veću zapošljivost i dohodak per capita i posljedično smanjenje rizika od siromaštva i migracija.

Nadalje, u okviru SRR 2023-2027 definisana su **3 strateška cilja na nivou regiona**, koji su jasno postavljeni i sveobuhvatni i koji se nadovezuju na viziju regionalnog razvoja zemlje, kao i na ciljeve iz prethodne SRR.

Tabela 9. Vizija i strateški ciljevi regionalnog razvoja 2023-2027

VIZIJA STRATEGIJE REGIONALNOG RAZVOJA CRNE GORE 2023-2027		
Ravnomjerniji regionalni razvoj u Crnoj Gori za bolji život po mjeri čovjeka, zasnovan na konkurentnosti, inovativnosti, unaprjeđenju ljudskog kapitala, digitalizaciji, dekarbonizaciji i socijalnoj inkluziji		
STRATEŠKI CILJ 1	STRATEŠKI CILJ 2	STRATEŠKI CILJ 3
Jačanje funkcionalnosti JLS kroz sistemsko upravljanje regionalnim razvojem	Ostvarenje održivog ekonomskog razvoja regiona kroz jačanje ljudskih potencijala i podsticanje zapošljavanja radi poboljšanja kvaliteta života	Povećanje konkurentnosti regiona zasnovano na unaprjeđenju infrastrukture, poboljšanju poslovnog ambijenta i razvoj prioritetnih sektora i sektora sa potencijalom rasta

Navedeni strateški ciljevi će se realizovati kroz 10 operativnih ciljeva, poštujući klasifikaciju aktivnosti po pravcima razvoja i prioritetnim oblastima iz prethodnog strateškog okvira, koji se takođe dijelom prilagođavaju konceptu razvoja regionalne politike u narednom periodu.

Tabela 10. Predlog prioritetnih oblasti po stubovima rasta za period 2023-2027

ODRŽIVI RAST	PAMETNI RAST	INKLUZIVNI RAST
<ul style="list-style-type: none"> - Fizička infrastruktura; - Poljoprivreda i ruralni razvoj; - Zaštita životne sredine; - Energetika i njen razvoj povećanjem učešća obnovljivih izvora energije, rastom energetske efikasnosti i smanjenjem emisija gasova sa efektom staklene bašte (GHG) 	<ul style="list-style-type: none"> - Fiskalna održivost lokalnih samouprava; - Valorizacija kulturne baštine; - Digitalna transformacija; - Inovacije; - Prerađivačka industrija (Sjeverni i Središnji region); - Litoralna industrija - od kopna prema moru (Primorski region) 	<ul style="list-style-type: none"> - Pro-natalitetna populaciona politika; Crna Gora bliža građanima; - Unaprijeđena koordinacija politikom regionalnog razvoja i komplementarnost strateških planova razvoja sa SRR

Za svaki hijerarhijski nivo ciljeva, definisani su odgovarajući indikatori uspjeha sa početnim i ciljnim vrijednostima i deskripciju. Konkretnije, za strateške ciljeve se definišu indikatori uticaja (impact indicators), a za operativne ciljeve, indikator učinka (outcome indicators). Dodatno, za konkretne aktivnosti na sprovođenju SRR 2023-2027 definisani su indikatori rezultata (result indicators).

Veliki broj aktivnosti u dostizanju operativnih ciljeva SRR 2023-2027 po regionima će, kao i u prethodnom strateškom okviru uključivati ulaganja u osnovnu infrastrukturu, prije svega izgradnju preostalih dionica auto-puta Bar-Boljare, dalja ulaganja u turističku i poslovnu infrastrukturu, nastavak unaprjeđenja poslovnog ambijenta za povećanje konkurentnosti, kroz razmatranje uvođenja dodatnih poreskih olakšica za zaposlene u manje razvijenim JLS, veće subvencije i izdvajanja iz Agrobudžeta, pravedniju preraspodjelu sredstava iz Egalizacionog fonda, da bi manje razvijene JLS dobile više sredstava za servisiranje svojih usluga građanima, pravedniju raspodjelu sredstava za socijalnu i dječju zaštitu, odnosno njihovo bolje targetiranje prema socijalno najugroženijim slojevima stanovništva manje razvijenih JLS.

Za operacionalizaciju strateških ciljeva regionalnog razvoja, važan korak će biti unaprjeđenje postojeg sistema koordinacije politikom regionalnog razvoja i unaprjeđenje institucionalnog okvira kroz razmatranje mogućnosti odnosno analizu opravdanosti osnivanja **Agencije za regionalni razvoj Crne Gore.**

Ključni indikatori kojima će se mjeriti dostizanje vizije SRR 2023-2027 navedeni su u nastavku:

- stepen razvijenosti JLS i regiona na način da se smanji razvojni jaz između najviše i najmanje razvijenih JLS i regiona,
- stopa rizika od siromaštva na nivou regiona,
- prirodni priraštaj na nivou Crne Gore i na regionalnom nivou,
- saldo unutrašnjih migracija na nivou regiona,
- indeks razvoja po mjeri čovjeka za svaki od tri regiona.

Uticaj	Indikator uticaja	Izvor verifikacije	Početna vrijednost 2022.	Ciljna vrijednost 2025.	Ciljna vrijednost 2027.
Povećan stepen razvijenosti JLS	Indeks razvijenosti JLS	Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma (MERT)	Za period 2019-2021., 24 indikatora po JLS (CG=100) 5 JLS > iznad prosjeka CG (100) 10 JLS: 75-100% 5 JLS: 50-75% 4 JLS: < 50%	Za period 2022-2024., 13 indikatora po JLS (CG=100) 6 JLS: 75-100% 5 JLS: 50-75% 2 JLS: < 50%	Za period 2025-2027., 13 indikatora po JLS (CG=100) 6 JLS: 75-100% 6 JLS: 50-75% 1 JLS: < 50%
Smanjen razvojni jaz između JLS	Raspon u nivou razvijenosti (raspon Indeksa razvijenosti 1. i 25. JLS)	MERT	Razvojni jaz između najrazvijenije i najmanje razvijene JLS=5.6 za period 2019-2021. 157,08 (BD) : 28,13 (PT) = 5.6	Razvojni jaz između najrazvijenije i najmanje razvijene JLS=4.8 za period 2012-2024. 145 (BD) : 30 (PT) = 4.8	Razvojni jaz između najrazvijenije i najmanje razvijene JLS smanjen na 4.46 ili za 20%
Smanjen stepen rizika od siromaštva	Stopa rizika od siromaštva na nivou Crne	Monstat, Anketa o dohotku i uslovima života ²²	21,2 (2021.)	18,8	17,5

²² <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=1673&pageid=1673>

	Gore, %				
Smanjene migracije iz Sjevernog regiona u ostala dva regiona	Migracioni saldo-unutrašnje migracije, Sjeverni region, broj lica	Monstat, statistika migracija ²³	-1267 lica (2021.)	-1035 lica	-760 lica
Povećan broj stanovnika	Prirodni priraštaj, broj lica	Monstat	-196 lica (2020.)	+70 lica	+200 lica
Unaprijeđen život po mjeri čovjeka	HDI Crne Gore	Global Data Lab, Vremenska serija za period 2006-2019 za Crnu Goru i regione ²⁴	2019. godina ²⁵ : Crna Gora: 0.858	Crna Gora: 0,870	Crna Gora: 0,884

Dakle, vizija regionalnog razvoja na nivou Crne Gore i strateški ciljevi koji su definisani, daju odgovor na rješenje ključnog problema, dok su uzroci problema pretočeni u operativne ciljeve koji zapravo predstavljaju odgovor na pitanje kroz koje aktivnosti je moguće doći do unaprjeđenja stanja u periodu 2023-2027. godine.

1. STRATEŠKI CILJ 1 (SC1) – Jačanje funkcionalnosti JLS kroz sistemsko upravljanje regionalnim razvojem

Analizom trenutnog stanja i uočavanjem ključnih problema u razvoju JLS tokom primjene prethodne SRR definisan je SC1 kao i set operativnih ciljeva i aktivnosti. Za ostvarivanje ovog strateškog cilja u periodu implementacije strategije neophodno je razmotriti potrebu za izmjenom zakonskih rješenja kao i reforme u oblasti poreske politike koje bi doprinijele jačanju funkcionalnosti jedinica lokalne samouprave i njihovom daljem razvoju. Imajući u vidu prethodno realizovane aktivnosti, prepoznata je neophodnost za unaprjeđenjem regulatornog okvira za finansiranje JLS koji će posebno prepoznati i uvažiti specifičnosti i razlike između opština u pogledu broja stanovnika, veličine, privrednog i fiskalnog kapaciteta. To bi se prvenstveno odnosilo na kriterijume za način raspodjele prihoda od poreza na dohodak fizičkih lica na način da se uvažavaju razlike u stepenu razvijenosti JLS i njihovog fiskalnog kapaciteta uz izmjene strukture prihoda iz kojih se posebno obezbjeđuju sredstva Egalizacionog fonda (navedeno je detaljnije opisano u okviru OC 1.1.).

Kao potvrda dobrog puta u dostizanju SC1, indikator u 2027. godini treba da pokaže da će Indeks ljudskog razvoja, HDI (Human Development Index), porasti za 2,5% u odnosu na početnu vrijednost.

U nastavku dokumenta na nivou operativnih ciljeva dat je tabelarni pregled sa indikatorima učinka koji prate realizaciju aktivnosti koji su definisani unutar strateških ciljeva.

Uticaj	Indikator	Izvor	Početna vrijednost	Ciljna vrijednost u	Ciljna vrijednost u
--------	-----------	-------	--------------------	---------------------	---------------------

²³ <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=1147&pageid=53>

²⁴ <https://globaldatalab.org/shdi/shdi/MNE/>

²⁵ https://globaldatalab.org/shdi/shdi/MNE/?levels=1%2B4&interpolation=1&extrapolation=0&nearest_real=0

	uticaja		2022.	2025.	2027.
Unaprijeđeni uslovi za život po mjeri čovjeka	HDI	Global Data Lab	Sjeverni region: 0.844 Središnji region: 0.867 Primorski region: 0.844	Sjeverni region: 0.850 Središnji region: 0.876 Primorski region: 0,853	Sjeverni region: 0.865 (rast za 2,5%) Središnji region: 0.888 (rast za 2,5%) Primorski region: 0.860
U OKVIRU STRATEŠKOG CILJA 1 DEFINISANI SU SLJEDEĆI OPERATIVNI CILJEVI (OC):					
Pametni rast					
OC 1.1. Jačanje funkcionalnosti JLS i fiskalnih pozicija manje razvijenih opština					
OC 1.2. Unaprjeđenje mehanizma koordinacije u sprovođenju politike regionalnog razvoja					

1.1. OPERATIVNI CILJ 1.1. Jačanje funkcionalnosti JLS i fiskalnih pozicija manje razvijenih opština

U okviru OC 1.1. u narednom periodu neophodno je razmotriti mogućnost izmjene zakonskog okvira kojim se definiše finansiranje JLS koja bi obuhvatila izmjenu načina raspodjele ustupljenih prihoda od poreza na dohodak fizičkih lica na način da se uvažavaju razlike u stepenu razvijenosti jedinica lokalne samouprave i njihovog fiskalnog kapaciteta, kao i da se izmijeni struktura prihoda iz kojih se obezbjeđuju sredstva Egalizacionog fonda. Takođe, potrebno je razmotriti izmjene koncepta finansijskog ujednačavanja opština odnosno raspodjele sredstava Egalizacionog fonda na način da:

- pravo na sredstva Fonda imaju samo opštine koje su svrstane u grupu manje razvijenih opština odnosno opština čija je vrijednost indeksa razvijenosti ispod 75% prosjeka indeksa razvijenosti u Crnoj Gori i
- da se izvrši izmjena kriterijuma za raspodjelu sredstava Fonda pri čemu treba razmotriti opciju da se određeni procenat sredstava Fonda mora koristiti namjenski za izgradnju lokalne infrastrukture.

Potrebno je raditi i na unaprjeđenju funkcionalnosti JLS i efikasnog odgovora potrebama građana/ki kao i jačati mehanizam međuopštinske saradnje, kako bi se obezbijedilo kvalitetno i racionalno obavljanje poslova koji su u nadležnosti opština. Dodatno, poseban akcenat treba staviti na jačanje administrativnih kapaciteta JLS za pripremu razvojnih projekata, projekata dvije ili više opština kroz izmjene i dopune zakonodavnog okvira koji definiše oblast regionalnog razvoja sa ciljem jasnijeg definisanja podsticaja za finansiranje razvojnih projekata dvije ili više opština.

Operativni cilj 1.1.		Jačanje funkcionalnosti JLS i fiskalnih pozicija manje razvijenih opština			
Učinak	Indikator učinka (outcome indicator)	Izvor verifikacije	Početna vrijednost	Ciljna vrijednost u 2025.	Ciljna vrijednost 2027.
Smanjenje broja JLS korisnica Egalizacionog fonda	Broj JLS koje su korisnice sredstava Egalizacionog fonda	MF	Sjeverni region: 13 Središnji region: 3 Primorski region: 1	Sjeverni region: 11 Središnji region: 2 Primorski region: 0	Sjeverni region: 10 Središnji region: 1 Primorski region: 0
Povećan nivo međuopštinske	Broj poslova u kojima je uspostavljena	MJU, ZO	Sjeverni region: 20	Sjeverni region: 8	Sjeverni region: 9

saradnje	međupštinska saradnja		Središnji region: n/a Primorski region: 10	Središnji region: 5 Primorski region: 11	Središnji region: 6 Primorski region: 12
Povećan broj projekata JLS finansiranih iz EU fondova	Broj novih projekata JLS finansiranih iz EU fondova	MF, ZO	Sjeverni region: 7 Središnji region: 10 Primorski region: n/a	Sjeverni region: 8 Središnji region: 12 Primorski region: 10	Sjeverni region: 10 Središnji region: 15 Primorski region: 12
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	-	+	-	-

1.2. OPERATIVNI CILJ 1.2. Unaprjeđenje mehanizma koordinacije u sprovođenju politike regionalnog razvoja

U okviru OC 1.2. potrebno je unaprijediti insitucionalni okvir, sa ciljem obezbjeđenja veće funkcionalnosti rada Partnerskog savjeta za regionalni razvoj, preispitivanja njegove uloge u cilju konkretnijeg doprinosa rješavanju najvažnijih razvojnih izazova manje razvijenih JLS.

Takođe, unaprjeđenje institucionalnog okvira, podrazumijevaće moguće izmjene postojećeg zakonodavnog okvira za oblast regionalnog razvoja, koje bi uključile eventualno osnivanje **Agencije za regionalni razvoj**, ukoliko analiza opravdanosti njenog osnivanja to pokaže. Osnivanje ove agencije bi, između ostalog, imalo za cilj, povećanje kapaciteta JLS za pripremu i sprovođenje regionalnih razvojnih projekata, kao i punu implementaciju Strategije regionalnog razvoja. Unaprjeđenje insitucionalnog okvira značiće poboljšanje funkcije koordinacije i vršenja nadzora nad sprovođenjem politike regionalnog razvoja i moguće objedinjavanje određenih nadležnosti vezanih za punu implementaciju strategije i politike regionalnog razvoja. One su trenutno raspoređene po pojedinim direktoratima u više organa državne uprave: finansija; uređenja prostora i zaštite životne sredine; poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; turizma; saobraćaja, pomorstva i telekomunikacija; energetike; industrije; preduzetništva, odnosno mikro, malih i srednjih preduzeća; razvoja; prosvjete i nauke; rada i socijalnog staranja; javne uprave; zdravlja; kulture, uključujući Investiciono-razvojni fond Crne Gore; Zavod za zapošljavanje Crne Gore; Agencija Crne Gore za investicije, JLS, drugi organi, organizacije i privredna društva u većinskom državnom vlasništvu koja obavljaju poslove kojima se podstiče regionalni razvoj. Imajući u vidu fragmentiranost i pojedina preklapanja nadležnosti organa državne uprave, sagledaće se i izmjene u cilju osnaživanja koordinacione uloge Ministarstva ekonomskog razvoja i turizma kao organa državne uprave čija je nadležnost koordinacija aktivnosti u sprovođenju politike regionalnog razvoja.

Operativni cilj 1.2.		Unaprjeđenje mehanizma koordinacije u sprovođenju politike regionalnog razvoja			
Povećana efikasnost rada Partnerskog savjeta za regionalni	Broj sjednica Partnerskog savjeta za regionalni razvoj	MERT	n/a	8 (kumulativno)	12

razvoj					
Povećan stepen koordinacije politikom regionalnog razvoja	Broj mišljenja Ministarstva nadležnog za regionalni razvoj na strateška dokumenta, predloge zakona i podzakonskih akata relevantnih za regionalni razvoj	MERT	15	18 (kumulativno)	20
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	-	+	-	-

2. STRATEŠKI CILJ 2 (SC2) – Ostvarenje održivog ekonomskog razvoja regiona kroz jačanje ljudskih potencijala i podsticanje zapošljavanja radi poboljšanja kvaliteta života

Strateškim ciljem SC2 biće adresirani izazovi visokog stepena nezaposlenosti i odliva stanovništva iz Crne Gore. U cilju sprovođenja ovog strateškog cilja i stvaranja uslova za razvoj ljudskog kapitala, neophodno je u kontinuitetu sprovoditi aktivnosti na unaprjeđenju postojećeg strateškog okvira u oblasti obrazovanja na nivou cijele države. Ostvarivanje rasta zaposlenosti, ulaganja u kvalitetna i sigurna radna mjesta kroz dostojanstven rad i unaprjeđenje poslovnog ambijenta, biće jedan od ključnih ciljeva politike zapošljavanja. Sa druge strane, u oblasti obrazovanja i zdravstvene zaštite, poseban fokus će biti stavljen na realizaciju aktivnosti usmjerenih ka unaprjeđenju infrastrukture.

Kao potvrda dobrog puta u dostizanju SC2, indikatori u 2027. godini treba da pokažu **da će stopa rizika od siromaštva biti smanjena za blizu 5 procentnih poena u Sjevernom regionu, odnosno skoro 4 procentna poena u Središnjem regionu i blizu 3 procentna poena u Primorskom regionu, u odnosu na početnu godinu praćenja. To će, između ostalog, uticati na dalje ostvarenje pozitivnog prirodnog priraštaja u Središnjem i Primorskom regionu dok će u Sjevernom regionu uticati na smanjenje negativnog prirodnog priraštaja za 30%, 2027. godine u odnosu na početnu godinu praćenja.**

Uticaj	Indikator uticaja	Izvor	Početna vrijednost 2022.	Ciljna vrijednost 2025.	Ciljna vrijednost 2027.
Smanjen nivo siromaštva	Stopa rizika od siromaštva (%)	Monstat, Anketa o dohotku i uslovima života	Sjeverni region: 40,8 (2021.) Središnji region: 14,7 (2021.) Primorski region: 10,5	Sjeverni region: 38 Središnji region: 13 Primorski region: 8,5	Sjeverni region: 36 Središnji region: 11 Primorski region: 7,7
Usporen negativni prirodni priraštaj (Sjeverni)	Prirodni priraštaj, broj lica	Monstat	Sjeverni region: -679 lica (2021.) Središnji region: 367 (2020.) Primorski region:	Sjeverni region: -563 lica Središnji region: 385 lica Primorski region:	Sjeverni region: -478 lica (smanjenje negativnog priraštaja za 30%) Središnji region: 420

region)/Povećan prirodni priraštaj (Središnji, Primorski region)			116 lica (2020)	120 lica	(rast za 14% u odnosu na baznu godinu.) Primorski region: 120
Usporen odliv stanovništva (Sjeverni region) /Sporiji priliv stanovništva (Središnji i Primorski region)	Migracioni saldo, broj lica	Monstat	Sjeverni region: -1267 (2021.) lica Središnji region:745 lica Primorski region: 522 lica (2021.)	Sjeverni region: -1035 lica Središnji region: 630 lica Primorski region: 470 lica	Sjeverni region: -760 (smanjenje negativnog salda za 40% u odnosu na 2021.) Središnji region: 610 (smanjen pozitivan saldo za 18%) Primorski region: 450 lica
U OKVIRU STRATEŠKOG CILJA 2 DEFINISANI SU SLJEDEĆI OPERATIVNI CILJEVI (OC):					
Inkluzivni rast					
OC 2.1. Unaprjeđenje ljudskog kapitala kroz poboljšanje kvaliteta obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite					
OC 2.2. Povećanje stope zaposlenosti i smanjenje neformalne zaposlenosti					
OC 2.3. Povećanje efikasnosti i učinkovitosti populacione politike					

2.1. OPERATIVNI CILJ 2.1. Unaprjeđenje ljudskog kapitala kroz poboljšanje kvaliteta obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite

Imajući u vidu ključne izazove u sektoru obrazovanja Crne Gore, fokus daljih aktivnosti na realizaciji OC 2.1. treba da bude na jačanju infrastrukture na svim nivoima obrazovanja, unaprjeđenju ishoda učenja kao i daljem profesionalnom usavršavanju nastavnog kadra. Istovremeno neophodno je sprovesti aktivnosti na podizanju svijesti o značaju ranog razvoja i obuhvata djece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem posebno na sjeveru Crne Gore.

Imajući u vidu da Sjeverni region karakteriše najveći rizik od siromaštva, naročito djece, najveći izazov predstavlja nastavak obrazovanja djece iz porodica sa najnižim prihodima. Iz tog razloga u okviru predškolskog obrazovanja, treba nastaviti trend povećanja broja djece upisane u rano i predškolsko obrazovanje na pristupačan način i obezbijediti optimalan broj djece po nastavniku/ci i vaspitaču/icama u svim vaspitno-obrazovnim jedinicama u JLS. Uzimajući u obzir demografske karakteristike Crne Gore, taj rasio je nizak na sjeveru, što zahtijeva mapiranje ukupne obrazovne infrastrukture, dalja usavršavanja, prekvalifikacije nastavnika/ca, kao i moguće realokacije nastavnikom kadra u mjesta sa većim brojem učenika/ca. Da bi se spriječilo rano napuštanje obrazovanja kada su u pitanju djeca iz siromašnih porodica na Sjeveru, u narednom periodu prepoznata je potreba revidiranja mjera socijalne i finansijske podrške, poput stipendija i studentskih kredita, kako bi se osiguralo nadoknađivanje gubitaka porodičnih prihoda ukoliko dijete nastavi školovanje.

Takođe, budući da se broj učenika/ca upisanih u srednje škole smanjuje posebno u sjevernom regionu, neophodno je sagledati načine kako obrazovnu ponudu prilagoditi potrebama lokalne sredine i planiranih pravaca razvoja pojedinih djelatnosti, kao i interesovanja učenika/ca, kako bi se na taj način smanjile migracije stanovništva. Posebnu pažnju potrebno je posvetiti ponudi vannastavnih aktivnosti. Posebno je značajno proširiti obrazovnu ponudu za odrasle kao i

ranjive grupe i podsticati cjeloživotno učenje kako bi se stvorila mogućnost kako njihovog zapošljavanja tako i bržeg odgovora na zahtjeve tržišta rada.

Dodatno, na nivou zemlje u cjelini, potrebno je nastaviti sa ulaganjima u opremanje laboratorija za praktičnu nastavu iz prirodnih nauka, poboljšati saradnju između škola i realnog sektora, popularisati izučavanje stranih jezika i unaprjeđenje digitalne pismenosti, stvoriti pretpostavke za uvođenje nastave na engleskom jeziku, IB programa kao i na unaprjeđenju kvaliteta nastave, odnosno njenih ishoda na svim nivoima obrazovanja. Posebno je značajno unaprjeđenje kvaliteta nastave u osnovnoj školi što se, između ostalog, može pratiti kroz rezultate PISA testiranja iz matematičke i jezičke pismenosti kao i iz prirodnih nauka. Potrebno je u kontinuitetu raditi na predviđanju potreba za vještinama kako bi se i time doprinijelo većoj usklađenosti stečenih znanja i vještina u srednjem i visokom obrazovanju sa potrebama tržišta rada u svim regionima, uvažavajući njihove specifičnosti. Na primjer, za primorski region značajno je podsticanje razvoja plave ekonomije i diverzifikacije turizma.

Sjeverni region karakteriše nizak nivo djece u predškolskim ustanovama, Središnji region karakteriše povećanje broja djece upisane u rano i predškolsko obrazovanje, kao i u pojedine osnovne škole. S tim u vezi, u Središnjem regionu, neophodno je sprovesti procjene infrastrukturnih ograničenja i normiranje veličine vaspitno-obrazovnih grupa kako bi se osigurala maksimalna efikasnost u korišćenju resursa, a takav sistem bio bi od najveće koristi za učenike/ce. Ujedno, neophodno je u kontinuitetu sprovoditi aktivnosti usmjerene ka smanjenju opterećenja nastavnika/ca osnovnih škola (posebno u Podgorici, gdje je velika koncentracija, odnosno odnos broja nastavnika/ca i broja djece veći od 1:15).

Kako Primorski region karakteriše nedostatak specijalizovane i obučene radne snage koja je posebno izražena tokom trajanja turističke sezone, u narednom periodu potrebno je intezivirati aktivnosti u oblasti obrazovanja, naročito na Sjeveru kako bi se omogućilo da što veći broj nezaposelnih iz ovog regiona može odgovoriti potrebama tržišta rada na Primorju tokom sezone i kasnije kroz podsticanje mobilnosti koja je u ovom trenutku niska, kao i kroz mogućnost prekvalifikacije i dokvalifikacije.

Takođe, jačanje infrastrukture u oblasti zdravstva i socijalne zaštite u na nivou zemlje u cijelini, zajedno sa poboljšanjima u sektoru obrazovanja treba da doprinesu daljem poboljšanju ljudskog kapitala.

Operativni cilj 2.1.		Unaprjeđenje ljudskog kapitala kroz poboljšanje kvaliteta obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite			
Povećan nivo ljudskog kapitala na nivou regiona	Indeks ljudskog kapitala za Crnu Goru, rang	Svjetska banka	0.63 (2020.) ²⁶	0.64	0.65
Povećan kvalitet obrazovanja	Kvalitet obrazovanja, PISA test rang	MP	Sva tri regiona: 52.(2018.)	Sva tri regiona: 50.	Sva tri regiona: 48.
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	-	-	-	-

²⁶ Odnosi se na zemlju u cjelini.

2.2. OPERATIVNI CILJ 2.2. Povećanje stope zaposlenosti i smanjenje neformalne zaposlenosti

Za realizaciju OC 2.2. u narednom periodu potrebno je razmotriti mogućnost dalje reforme oporezivanja rada, posebno za rezidente Sjevernog regiona koji imaju izdržavane članove porodice, čime bi se kreirali dodatni podsticaji u pogledu isplativnosti rada i uključivanja na formalno tržište rada, kao i veća podrška porodicama sa više članova. To bi doprinijelo i formalizaciji neformalne zaposlenosti. Dodatno, kroz subvencije i kreditnu podršku razvoju MMSP će se stvarati dalje pretpostavke za otvaranje novih radnih mjesta. U okviru ovog operativnog cilja, prepoznata je neophodnost nastavka implementacije lokalnih strategija zapošljavanja, jačanja informatičke pismenosti nezaposlenih i unaprijediti aktivne mjere politike zapošljavanja, poput onih koje se odnose na obrazovanje i osposobljavanje odraslih, podsticaje za zapošljavanje, podsticaje za preduzetništvo itd. Kao što je identifikovano u analizi stanja, poseban set mjera je neophodno definisati u cilju povećanja zaposlenosti mladih i žena.

U vezi sa navedenim, u toku je i izrada Programa kojim će se definisati mjere za suzbijanje neformalne ekonomije u Crnoj Gori za period od 2024. do 2026., a sve u cilju nastavka aktivnosti na planu suzbijanja neformalne ekonomije. U planu je takođe uspostavljanje potpune elektronske registracije preduzeća, čime bi se stvorilo transparentnije okruženje i veće mogućnosti za uticaj na smanjenje sive ekonomije, kroz bržu i lakšu dostupnost podataka. Smanjenjem učešća neformalne ekonomije kao procenta BDP-a, ostvariće se dugoročan uticaj na konkurentnost.

Imajući u vidu navedeno, naredni period treba da karakterišu izmjene socijalne politike, sa ciljem efikasnije i pravednije raspodjele pomoći, odnosno njihovog boljeg targetiranja prema stanovništvu sa najvećom izloženošću riziku od siromaštva, kako bi se smanjila stopa rizika od siromaštva.

Operativni cilj 2.2.		Povećanje stope zaposlenosti i smanjenje neformalne zaposlenosti			
Smanjena nezaposlenosti na nivou regiona	Stopa nezaposlenosti %	Monstat, ARS	Sjeverni region: 32,9 Središnji region: 11,1 (2021.) Primorski region: 5,1 (2021.)	Sjeverni region: 31 Središnji region: 9,5 Primorski region: 4,9	Sjeverni region: 29 Središnji region: 8 Primorski region: 4,5
Povećana zaposlenosti na nivou regiona	Stopa zaposlenosti %	Monstat, ARS	Sjeverni region: 32 Središnji region: 40,8 (2021.) Primorski region: 40,8 (2021.)	Sjeverni region: 33 Središnji region: 42 Primorski region: 42	Sjeverni region: 34 Središnji region: 44 Primorski region: 45
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	-	-	-	-

2.3. OPERATIVNI CILJ 2.3. Povećanje efikasnosti i učinkovitosti populacione politike

Sjeverni region karakteriše starenje stanovništva, odnosno veće učešće starijih generacija, i manje učešće mladih u ukupnoj populaciji. Kako su uzrok toga smanjena stopa fertiliteta, i povećana stopa mortaliteta, kao i migracije, prepoznata je neophodnost za donošenje strateškog okvira za pronatalitetnu populacionu politiku, sa posebnim mjerama i aktivnostima za Sjeverni region. Naime, navedeni strateški okvir treba da predloži i zakonski i institucionalni okvir za proaktivniju populacionu politiku. Da bi se zaustavio negativan prirodni priraštaj na Sjeveru, kao i negativan migracioni saldo, poželjno je kombinovati mjere politike obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite, sa paketom mjera u oblasti poreske politike i unaprjeđenja poslovnog ambijenta, podsticaja za otvaranje novih radnih mjesta, dodatnih subvencija i poreskih olakšica za porodice sa djecom na Sjeveru, i sl. U tom kontekstu su sve mjere sa subvencijama za poršku MMSP i poljoprivrednicima na Sjeveru, u funkciji ublažavanja migracija stanovništva i pozitivnog prirodnog priraštaja na Sjeveru. Dosadašnje poreske olakšice koje uključuju nižu poresku stopu poreza na osnovnu nepokretnosti u većini JLS Sjevera, kao i poreski odbitak po članu domaćinstva na prvu stečenu nepokretnost domaćinstva, su mjere koje se jednako primjenjuju na čitavoj teritoriji zemlje. Stoga je neophodno da JLS na Sjeveru sagledaju mogućnosti revidiranja poreske stope na osnovnu nepokretnost.

Operativni cilj 2.3.		Povećanje efikasnosti i učinkovitosti populacione politike			
Povećan broj stanovnika do 15 godina starosti	Učešće mladih od 15 godina u ukupnom stanovništvu (%)	Monstat, ARS	Sjeverni region: 19,4 Središnji region: 18,7 Primorski region: 16,8	Sjeverni region: 19,6 Središnji region: 19 Primorski region: 17,1	Sjeverni region: 19,8 Središnji region: 19,2 Primorski region: 17,4
Povećana zaposlenost mladih	% zaposlenih starosti 15-24 godine u Crnoj Gori	Monstat, ARS	9,4	10	11,3
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	-	-	-	+

3. STRATEŠKI CILJ 3 (SC3) - Povećanje konkurentnosti regiona zasnovano na unaprjeđenju infrastrukture, poboljšanju poslovnog ambijenta i razvoj prioritetnih sektora i sektora sa potencijalom rasta

Na osnovu analize trenutnog stanja i definisanih ključnih problema i izazova u razvoju regiona tokom primjene prethodne SRR, moguće je zaključiti da posebno najveće opštine Središnjeg regiona, karakteriše veći stepen razvijenosti i veći stepen konkurentnosti nego konkretno opštine Sjevera.

Iz ovog razloga, prepoznata je neophodnost za dalje unaprjeđenje putne i željezničke infrastrukture, što predstavlja jedan od ključnih preduslova ubrzanijeg razvoja regiona.

Dodatno, jedan od ciljeva za naredni period implementacije SRR podrazumijeva dalje jačanje poslovne infrastrukture i raspoloživost različitih servisa koji su neophodni MMSP i

preduzetnicima za osnivanje i funkcionisanje preduzeća. Navedeno će dalje doprinijeti i većoj automatizaciji u poslovanju, digitalizaciji u preduzeću kako bi se ojačali njihovi interni kapaciteti. U tome će od posebnog značaja biti podrška u vidu dodatnih poreskih olakšica i subvencija za otpočinjanje biznisa, modernizaciju proizvodnje, odnosno daljeg poboljšanja regulatornog okvira za veću konkurentnost privrede. Navedeno je posebno važno imajući u vidu da Crna Gora takođe raspolaže značajnim resursima za razvoj poljoprivrede, ribarstva i njihovo povezivanje sa turizmom, kao i značajnim potencijalima u oblasti kulture za povećanje dodate vrijednosti u turizmu.

Budući da konkretno Središnji region karakteriše postojanje nekadašnjih velikih industrijskih preduzeća u zemlji, prisutan je i niz specifičnosti i izazova za dalji razvoj u skladu sa ciljevima industrijske politike, odnosno dalje jačanje infrastrukture, koja će biti osnov za privlačenje investicija.

Jedan od izazova u zaštiti životne sredine je takođe zagađenost vazduha, pa je sprovođenje dodatnih mjera u tom pravcu prepoznato kao neophodnost na nivou cijele zemlje. Shodno tome, potrebno je preduzeti dalje mjere na rješavanju pitanja upravljanja otpadom i prečišćavanje otpadnih voda, kao i sprovođenju daljih refomi energetskeg tržišta, koje će u velikoj mjeri zavisiti od povećanja proizvodnje iz obnovljivih izvora energije.

Sjeverni region raspolaže ogromnim prirodnim resursima pogodnim za razvoj turizma koji su važni za povećanje konkurentnosti ovog regiona. Prema Strategiji razvoja turizma 2022-2025 u narednom periodu razvoj turizma će pratiti diversifikacija turističkog proizvoda, podsticanje „zelenih“ smještajnih kapaciteta kao i podsticanje razvoja seoskih domaćinstava u svim regionima.

Takođe, iako je Primorski region prepoznat kao najrazvijeniji i najkonkurentiji region Crne Gore (u turističkom sektoru Crne Gore, 95% turističkog prometa (noćenja i prihoda) ostvaruje se u Primorskom regionu), prepoznata je potreba za dodatno unaprjeđenje fizičke infrastrukture i u ovom regionu, što će takođe doprinijeti konkurentnosti regiona, kao i diverzifikaciji turističkog proizvoda.

Kao potvrda dobrog puta u dostizanju SC3, indikatori u 2027. godini treba da pokažu **da će 12 od 13 JLS u Sjevernom regionu 2027. godine imati stepen razvijenosti veći od 50% prosjeka razvijenosti svih JLS u Crnoj Gori, smanjujući tako razvojni jaz između Sjevernog i ostala dva regiona, da će 5 od 6 JLS u Središnjem regionu 2027. godine imati stepen razvijenosti veći od 75% prosjeka razvijenosti svih JLS u Crnoj Gori, kao i da će svaka od 6 JLS u Primorskom regionu 2027. godine imati stepen razvijenosti veći od 75% prosjeka razvijenosti svih JLS u Crnoj Gori.**

Uticaj	Indikator uticaja	Izvor	Početna vrijednost 2022.	Ciljna vrijednost u 2025.	Ciljna vrijednost u 2027.
Povećan stepen razvijenosti svih JLS na nivo iznad 50% prosjeka za Crnu Goru	Indeks razvijenosti JLS	MERT	Za period 2019-2021, (CG=100): Sjeverni region: 13 indikatora po JLS 4 JLS: 75-100%	Za period 2022-2024, (CG=100): Sjeverni region: 13 indikatora po JLS 6 JLS: 75-100%	Za period 2024-2026, (CG=100): Sjeverni region: 13 indikatora po JLS 6 JLS: 75-100%

			5 JLS: 50-75% 4 JLS: < 50%	5 JLS: 50-75% 2 JLS: < 50%	6 JLS: 50-75% 1 JLS: < 50%
			Središnji region: 1 JLS > iznad prosjeka CG (100) 3 JLS: 75-100% 1 JLS: 50-75%	Središnji region: 1 JLS > iznad prosjeka CG (100) 3 JLS: 75-100% 1 JLS: 50-75%	Središnji region: 2 JLS > iznad prosjeka CG (100) 3 JLS: 75-100% 1 JLS: 50-75%
			Primorski region: 2 JLS: 75-100% 4 JLS: više od 100%	Primorski region: 1 JLS: 75-100% 5 JLS: više od 100%	Primorski region: 1 JLS: 75-100% 5 JLS: više od 100%
Povećan stepen razvijenosti regiona u cjelini	Indeks razvijenosti regiona	MERT	2019-2021. 13 JLS Sjevernog regiona 57 JLS Središnjeg regiona 97 Primorski region: 115	2022-2024. 13 JLS Sjevernog regiona 60.5 JLS Središnjeg regiona 101 Primorski region: 121	Rast agregatnog indeksa razvijenosti Sjevernog regiona za period 2024-2026. za 20% u odnosu na 2022. godinu i smanjenje jaza u nivou razvijenosti u odnosu na ostala dva regiona. Rast agregatnog indeksa razvijenosti Središnjeg i Primorskog regiona za po 10%

U OKVIRU STRATEŠKOG CILJA 3 DEFINISANI SU SLJEDEĆI OPERATIVNI CILJEVI (OC):

Pametni rast

OC 3.1. Povećanje regionalne konkurentnosti

OC 3.2. Razvoj prioritetnih sektora i sektora sa potencijalom rasta sa fokusom na diverzifikaciju turističkog proizvoda, prerađivačku industriju i valorizaciju kulturne baštine

Održivi rast

OC 3.3. Unaprjeđenje saobraćajne infrastrukture

OC 3.4. Unaprjeđenje uslova za proizvodnju visokokvalitetne hrane, organskog porijekla uz održiv dohodak poljoprivrednika

OC 3.5. Zaštita životne sredine, razvoj energetike, unaprjeđenje energetske efikasnosti, adaptacija i mitigacija efekata klimatskih promjena

3.1. OPERATIVNI CILJ 3.1. Povećanje regionalne konkurentnosti

Realizacijom aktivnosti koje su definisane u okviru ovog operativnog cilja, planirano je dalje unaprjeđenje institucionalne infrastrukture i raspoloživost različitih servisa koji su neophodni mikro, malim i srednjim preduzećima i preduzetnicima/cama, za osnivanje i funkcionisanje biznisa kao i jačanje kapaciteta. Takođe, predviđeno je sprovođenje aktivnosti na jačanju saradnje sa akademskom zajednicom u oblasti inovacija i smanjenju broja fiskalnih i parafiskalnih nameta, prevashodno kroz potencijalnu reformu poreske politike, administrativnih i lokalnih komunalnih taksi, naknada i broja dozvola, i obezbjeđenju njihove unificiranosti između opština. U ovom dijelu je potrebno nastaviti sa daljim aktivnostima na uspostavljanju potpune elektronske registracije preduzeća. Takođe, digitalizacija javne uprave kroz razvoj i unaprjeđenje digitalnih vještina, uz primjenu digitalnih tehnologija, platformi i alata važni su u cilju jačanja dalje podrške lokalne i centralne administracije. Dodatno, nastavak aktivnosti vezanih za širokopojasni pristup internetu, uvođenje mreža nove generacije, usklađivanje zakonskog okvira u ovoj oblasti sa EU zakonodavstvom, doprinijeće daljoj digitalnoj

transformaciji regiona. Takođe je potrebno ujednačiti procedure izdavanja građevinskih dozvola po JLS posebno Primorskog regiona i dalje osnažiti turističku infrastrukturu.

Ostvarenje ovog operativnog cilja će se takođe postići kroz lakši pristup finansijskim sredstvima i povećanju dodate vrijednosti u proizvodnji kroz targetiranu podršku, konkretno kroz subvencije za otpočinjanje biznisa, unaprjeđenje konkurentnosti, modernizaciju proizvodnje i sl. U ovom dijelu planirane su određene izmjene podzakonskih akata, kojima će se uvesti dodatni bodovi u okviru kriterijuma za dodjelu subvencija MMSP. Ujedno, planiran je nastavak postojeće poreske politike kada su u pitanju direktni porezi.

Operativni cilj 3.1.		Povećanje regionalne konkurentnosti			
Smanjena razlika u stepenu konkurentnosti JLS	Jaz u indeksu konkurentnosti najkonkurentnije i najmanje konkurentne JLS u Crnoj Gori	MERT	Sjeverni region: 6 Središnji region: 2 (2017.) Primorski region: n/a	Sjeverni region: 5,5 Središnji region: 1,7 Primorski region: treba biti određena	Sjeverni region: 4,0 Središnji region: 1,5 Primorski region: treba biti određena
Smanjen broj parafiskalnih nameta po JLS	Broj parafiskalnih nameta u opštinama regiona, prosječno po opštini	MF, MERT, ZO, Sekretarijat Savjeta za konkurentnost	Sjeverni region: 57 Središnji region: 60 Primorski region: 58 (2021.)	Sjeverni region: 50 Središnji region: 55 Primorski region: 55	Sjeverni region: 45 Središnji region: 50 Primorski region: 50
Povećana inovaciona aktivnost preduzeća i pametna specijalizacija	Broj biznis centara i centara za saradnju naučnoistraživačke zajednice sa prioriternim privrednim sektorima	MNTR, MERT	Sjeverni region: 3 Središnji region: 1 Primorski region: 2	Sjeverni region: 5 Središnji region: 2 Primorski region: 3	Sjeverni region: 7 Središnji region: 3 Primorski region: 4
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	+	-	+	+

3.2. OPERATIVNI CILJ 3.2. Razvoj prioritetnih sektora i sektora sa potencijalom rasta sa fokusom na diverzifikaciju turističkog proizvoda, prerađivačku industriju i valorizaciju kulturne baštine

Imajući u vidu dosadašnju realizaciju regionalne politike u Crnoj Gori, ista se u narednom periodu treba fokusirati na podizanje nivoa kvaliteta turističkog proizvoda, prehrambenu industriju i bolju povezanost sa turizmom, kao i druge prateće industrijske djelatnosti.

Naime, neophodno je nastaviti sa aktivnostima na unaprjeđenju turističke ponude regiona kroz organizovanje različitih događaja, manifestacija, izletničkih tura, etno-gastro ponude, i sl. Konkretno, podrška zelenim investicijama kroz proces dekarbonizacije i uvođenja novih ekološki prihvatljivih tehnologija u ugostiteljskim objektima, važan je element podrške razvoju turizma svakog regiona, a posebno Sjevera. Takođe, kulturni, avanturistički kao i zdravstveni turizam u

velikoj mjeri doprinose daljoj diverzifikaciji turističke ponude, i to kroz jačanje brenda destinacije, produženje turističke sezone, kao i održavanje i zaštitu kulturne baštine. Iz ovog razloga, prepoznata je neophodnost pružanja dalje podrške razvoju turizma u zemlji u cjelini, kroz unaprjeđenje poreske politike, u smislu postojanja niže stope PDV-a na usluge u sektoru turizma, kao i podrškom kroz subvencije.

Dodatno, za ostvarenje ovog operativnog cilja je važan unaprijeđen investicioni i zakonodavni okvir za modernizaciju industrije kroz bolji pristup, raspoloživost i dostupnost finansijama, unaprijeđenje pristupa finansiranju za konkurentna i inovativna preduzeća uz rast investicionih ulaganja u sektor prerađivačke industrije. Takođe, potrebno je obezbijediti bolju povezanost poljoprivrede i turizma, kao i veću iskorišćenost potencijala u oblasti kulture za povećanje dodate vrijednosti u turizmu. Naime, razvoj litoralne industrije u priobalnom području je od posebnog značaja i u funkciji je podrške razvoju plave ekonomije u Primorskom regionu. Shodno tome, neophodno je unaprijediti i kapacitete za pristup EU fondovima i dalje razviti institucionalnu infrastrukturu za podršku preduzećima, uključujući i lokalne biznis centre, kao i nastaviti sa podrškom povezivanju preduzeća u klastere i međunarodne lance vrijednosti, i posebno jačanju njihovih izvoznih performansi.

Ostvarivanju ovog operativnog cilja dopriniće i aktivnosti koje se odnose na podizanje svijesti JLS o značaju brendiranja gradova i/ili regiona. S obzirom da u prethodnom periodu nije bilo aktivnosti koje su se odnosile na razvoj brendova grada i/ili regiona, planirano je da se kroz implementaciju odgovarajućih aktivnosti djeluje na unaprjeđenju znanja JLS i obezbjeđivanju uslova za otpočinjanje ovih procesa u narednim godinama implementacije strategije.

Operativni cilj 3.2.		Razvoj prioritetnih sektora i sektora sa potencijalom rasta sa fokusom na diverzifikaciju turističkog proizvoda, prerađivačku industriju i valorizaciju kulturne baštine			
Povećan broj smještajnih kapaciteta visoke kategorije	Broj smještajnih kapaciteta u hotelima i sl. objektima sa 4* i 5*	Monstat, MERT	Sjeverni region: 874 Središnji region: 1.791 (2019.) Primorski region: 2.335 (2019.)	Sjeverni region: 3.000 Središnji region: 3.400 Primorski region: 4.000	Sjeverni region: 3.100 Središnji region: 4.000 Primorski region: 5.000
Povećan broj registrovanih smještajnih kapaciteta u privatnom smještaju	Broj registrovanih smještajnih kapaciteta u privatnom smještaju	Monstat, MERT	Sjeverni region: 1.749 Središnji region: n/a Primorski region: 157.781 (2019.)	Sjeverni region: 1.970 Središnji region: treba biti određena Primorski region: 164.000	Sjeverni region: 2.100 Središnji region: treba biti određena Primorski region: 171.000
Povećan broj noćenja turista	Broj noćenja turista (u svim vidovima smještaja – u kolektivnom i individualnom smještaju)	Monstat, MERT	Sjeverni region: 303.752 (2022.) Središnji region: 463.035 (2022.) Primorski	Sjeverni region: povećanje 3-5% Središnji region: povećanje 3-5% Primorski region: povećanje 3-5%	Sjeverni region: povećanje 3-5% Središnji region: povećanje 3-5% Primorski region: povećanje 3-5%

			region: 11.662.000 (2022.)		
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	-	+	+	+

3.3. OPERATIVNI CILJ 3.3. Unaprjeđenje saobraćajne infrastrukture

Dalje unaprjeđenje putne i željezničke infrastrukture, predstavlja jedan od ključnih preduslova ubrzanijeg razvoja svakog regiona. Ovdje je važno naglasiti da je izgradnja prve dionice auto-puta značajno povećala dostupnost Sjevernog regiona, posebno opštine Kolašin, stvarajući pretpostavke za povećanje ekonomske aktivnosti, prvenstveno razvoj turizma, ali i poljoprivrede i povezanih djelatnosti. U tom smislu, i radi daljeg povezivanja Sjevernog regiona sa ostatkom zemlje, kao i međunarodnim saobraćajnicama, u narednom periodu neophodan je nastavak izgradnje druge dionice auto-puta Bar-Boljare, kao i obezbjeđenje dovoljno finansijskih sredstava za njihovo održavanje (naročito u zimskim uslovima, kada su putevi i željeznica veoma važni za dalji razvoj zimskog turizma). Dalje poboljšanje saobraćajne infrastrukture svakog regiona, a posebno Sjevera, i uvezivanje sa transportnom mrežom u regionu i Evropi, ojačaće ukupnu regionalnu ekonomsku saradnju, stvoriti preduslove za veće investicije i razvoj MMSP i pospješiti izvoz Crne Gore.

Nadalje, unaprjeđenje fizičke infrastrukture u Primorskom regionu, pored poboljšanja putne infrastrukture, uključuje modernizaciju postojećih i izgradnju novih puteva, odnosno zaobilaznica, kao i postojeće infrastrukture u lukama i marinama, kako bi se podržala diverzifikacija turističkog proizvoda. Pored toga, sve aktivnosti na izgradnji Jandransko-Jonskog auto-puta će u narednom periodu doprinijeti povećanju konkurentnosti Primorskog regiona Crne Gore.

Operativni cilj 3.3.		Unaprjeđenje saobraćajne infrastrukture			
Povećane investicije u saobraćajnu infrastrukturu	Vrijednost investicija u izgradnju i održavanje saobraćajne infrastrukture (u mil. €)	MKI	Sjeverni region: 96 Središnji region: 90 Primorski region: n/a	Sjeverni region: 150 Središnji region: 130 Primorski region: 130	Sjeverni region: 210 Središnji region: 150 Primorski region: 160
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	-	-	+	+

3.4. OPERATIVNI CILJ 3.4. Unaprjeđenje uslova za proizvodnju visokokvalitetne hrane, organskog porijekla uz održiv dohodak poljoprivrednika

Analiza ključnih izazova razvoja sva tri regiona, a posebno Sjevernog, ukazala je na nužnost veće podrške poljoprivrednim proizvođačima u povećanju produktivnosti i dodate vrijednosti u proizvodnji, i to kroz jednostavniji pristup investicijama u poljoprivrednu proizvodnju, povećanju kapaciteta za skladištenje i preradu hrane, obezbjeđivanju raspoloživosti kapaciteta za preradu u sektorima lako kvarljivih poljoprivrednih proizvoda, kao i olakšanom pristupu IPARD finansiranju investicija, i uključenje malih investicija u IPARD program. Naime, održiv sistem povećanja proizvodnje hrane je neminovno povezan sa zaustavljanjem migracija sa Sjevera. Starenje stanovništva na ruralnim područjima, koje su najzastupljenije u Sjevernom regionu, odlazak mladih porodica u ne-ruralna područja je „prouzrokovan“ upravo lošom infrastrukturom, i to ne samo puteva, već i raspoloživim kapacitetima za odrastanje i obrazovanje, trgovinama, radnim mjestima za članove porodica poljoprivrednih proizvođača, koji doprinose proizvodnji hrane kao neplaćena radna snaga²⁷.

Takođe, Primorski region raspolaže značajnim resursima za razvoj poljoprivrede, posebno organske, ribarstva i njihovo povezivanje sa turizmom. Dodatno, komaprativna prednost Primorskog regiona je u mogućnostima daljeg razvoja vinogradarstva, voćarstva i maslinarstva, ali i stočarstva u pojedinim ruralnim područjima. Iz ovog razloga, neophodno je nastaviti sa daljim podsticajnim mjerama iz Agrobudžeta za uvezivanje poljoprivrede sa turizmom, kao i mjerama za razvoj ribarstva i akvakulture, a sve u funkciji plavog rasta i većeg broja radnih mjesta.

Operativni cilj 3.4.		Unaprjeđenje uslova za proizvodnju visokokvalitetne hrane, organskog porijekla uz održiv dohodak poljoprivrednika			
Povećan broj poljoprivrednih gazdinstava upisanih u registar	Broj poljoprivrednih gazdinstava upisan u registar	MPŠV	Sjeverni region: 9.634 Središnji region: 6.352 Primorski region: 1.947	Povećanje za 5%	Povećanje za 10%
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	+	-	+	+

3.5. OPERATIVNI CILJ 3.5. Zaštita životne sredine, razvoj energetike, unaprjeđenje energetske efikasnosti, adaptacija i mitigacija efekata klimatskih promjena

Kada je riječ o zaštiti životne sredine, zagađenost vazduha je i pored opštine Pljevlja, jedan od problema i u ostalim većim JLS posebno Sjevera, pa je u tom pravcu potrebno preduzeti mjere povećanja udjela obnovljivih izvora energije u proizvodnji električne energije i smanjiti proizvodnju uglja, u skladu sa EU standardima (Termoelektrana u Pljevljima proizvodi oko 50% električne energije u zemlji). Iz ovog razloga, aktivnosti posebno na proglašenju toplifikacije

²⁷ Nacrt Strategije razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2022-2028.

Pljevalja projektom od javnog interesa, su jedan od značajnih koraka u tom pravcu. Naime, Sjeverni region posebno karakteriše visoka amortizovanost postojeće energetske infrastrukture i potreba njene ubrzane revitalizacije i tehnološke modernizacije, uz potrebno poboljšanje efikasnosti i pouzdanosti snadbijevanja električnom energijom. Postojeću energetska infrastrukturu u Središnjem regionu takođe je neophodno modernizovati, a sve u cilju povećanja efikasnosti i pouzdanosti snadbijevanja električnom energijom. Imajući u vidu navedeno, naredni period treba da karakteriše u mjeri mogućeg obezbjeđivanje većeg broja mjesta za punjenje električnih automobila, kao i podrška nabavci novih automobila, odnosno postepenom izbacivanju iz upotrebe starih automobila koji emituju velike količine CO₂. Podsticanje manje upotrebe dizela u ukupnoj potrošnji goriva, za rezultat bi imalo značajan doprinos manjem zagađivanju vazduha.

Dakle, pored održavanja i modernizacije postojeće energetske mreže, u narednom periodu je potrebno intenzivirati podsticaje za domaćinstva za dalju primjenu mjera energetske efikasnosti, pojačati kontrolu sječe šuma, i obezbijediti efikasnije korišćenje biomase uz njenu targetiranu proizvodnju, poput drvnog goriva i daljinskog grijanja (u Primorskom regionu se to prvenstveno odnosi na energiju vjetra i solarnu energiju). Takođe je neophodno, dodatnim podsticajima raditi na jačanju energetskog menadžmenta u javnom sektoru posebno u JLS Sjevera, i kod velikih potrošača energije.

Nadalje, potrebno je preduzeti mjere na rješavanju pitanja upravljanja otpadom i prečišćavanje otpadnih voda. Ovdje je važno napomenuti da Crna Gora još uvijek nije napravila prelaz od deponija ka cirkularnoj ekonomiji, što je prepoznato kao jedan od problema u sistemu upravljanja otpadom. Imajući u vidu navedeno, neophodno je finalizovati aktivnosti na definisanju zakonodavnog okvira za upravljanje otpadom koji će shodno nacionalnim okolnostima u najvećoj mjeri biti usklađen sa EU legislativom.

Među aktivnostima zaštite životne sredine u Primorskom regionu važna je podrška razvoju zaštićenih područja prirode u izvorištu morskih resursa, utvrđeno Prostornim planom posebne namjene za primorsko područje Crne Gore (SPP CZ CG). Naime, kroz nacionalni Agrobudžet sprovodi se određeni broj mjera kako bi se smanjio pritisak i izvlačenje prirodnih resursa dostupnih na održiv način, kao što je podrška organskoj proizvodnji (smanjenje negativnog uticaja poljoprivrede na životnu sredinu, očuvanje bioraznolikosti, povećanje kvaliteta poljoprivrednih proizvoda i doprinos afirmaciji Crne Gore kao ekološke države).

Operativni cilj 3.5.		Zaštita životne sredine, razvoj energetike, unaprjeđenje energetske efikasnosti, adaptacija i mitigacija efekata klimatskih promjena			
Unaprijeđeni sistemi za prečišćavanje otpadnih voda na nivou regiona	Broj uspostavljenih sistema i izgradnja postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda i proširenja primarne i sekundarne kanalizacione mreže	MEPPU	Sjeverni region: 9 Središnji region: n/a Primorski region: n/a	Sjeverni region: 15 Središnji region: 6 Primorski region: 6	Sjeverni region: 16 Središnji region: 7 Primorski region: 7
Smanjena zagađenost vazduha na nivou regiona	Procenat smanjenja zagađenosti vazduha (mjereno PM2.5)	MEPPU, JLS	Sjeverni region: relevantno mjereno u Bijelom Polju i Pljevljima gdje	Sjeverni region: treba biti određena Središnji region: treba biti određena	Sjeverni region: treba biti određena Središnji region: treba biti određena

			su srednje godišnje koncentracije u 2021. godini bile 37 μ g/m ³ odnosno 32 μ g/m ³ Središnji region: relevantno mjerenje u Podgorici i Nikšiću gdje su srednje godišnje koncentracije u 2021. godini bile 22 μ g/m ³ u Podgorici i 23 μ g/m ³ u Nikšiću Primorski region: relevantno mjerenje u Baru gdje je 2021. godine srednja godišnja koncentracija bila 11 μ g/m ³	Primorski region: 1.3 puta iznad dozvoljenog limita	Primorski region: na nivou dozvoljenog limita
Unaprijeđena energetska infrastruktura na nivou regiona	Broj dodatno revitaliziranih i modernizovanih elektrana, koje pozitivno utiču na smanjenje emisije CO ₂	MKI	Sjeverni region: 2	Sjeverni region: 3	Sjeverni region: 3
Eliminisane crne ekološke tačke na nivou regiona	Broj nesaniranih ekoloških crnih tačaka	MEPPU, JLS	Primorski region: 1	Primorski region: 0	Primorski region: 0
Potencijalni uticaj na životnu sredinu	Stanovništvo i zdravlje	Prirodni resursi i biodiverzitet	Materijalna dobra i kulturno nasleđe	Proizvodni procesi i tehnologije	Način isporuke usluga i dobara
	+	+	-	+	+

IV IMPLEMENTACIJA STRATEGIJE REGIONALNOG RAZVOJA CRNE GORE 2023-2027, MONITORING I EVALUACIJA

1. Implementacija i monitoring

Kao što je ranije u dokumentu navedeno, Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma/Direktorat za industrijski i regionalni razvoj zaduženo je za proces kreiranja i praćenja sprovođenja politike regionalnog razvoja. Nadalje, uzimajući u obzir dobre primjere prakse, implementacija politike unaprjeđuje se uspostavljanjem svojevrsnog međuinstitucionalnog koordinacionog tijela, formiranog od strane vlade/ministarstva, što u slučaju SRR 2023-2027 podrazumijeva uspostavljanje funkcionalnog Partnerskog savjeta za regionalni razvoj. Na ovom nivou biće kreirane smjernice i koordiniran dalji rad na sprovođenju politike regionalnog razvoja, rješavanju pitanja od značaja za dalji proces implementacije politike, po potrebi predlože i kreiraju radne grupe na ekspertskom nivou koje se smatraju odgovarajućim za ostvarivanje politike regionalnog razvoja, donose odluke i usvajaju Izvještaji sa predlogom zaključaka. Dodatno, od strane Partnerskog savjeta će se vršiti monitoring i analiza ostvarenosti SRR, identifikuju potrebe JLS i shodno tome kreiraju predlozi za unaprjeđenje politike regionalnog razvoja. Upravo će se kroz periodične sastanke Partnerskog savjeta obezbijediti kontinuirano praćenje i identifikovanje ostvarenog napretka, kao i detaljnije analizirati problemi i prepreke nastale u procesu sprovođenja SRR, pri čemu će saradnja sa lokalnim nivoom biti od suštinskog značaja.

Sprovođenje SRR 2023-2027 ostvariće se kroz realizaciju godišnjih Akcionih planova, koji polaze od strateških i operativnih ciljeva, sa pratećim indikatorima učinka, dok su na nivou aktivnosti definisani indikatori rezultata, što će omogućiti preciznije praćenje trendova u sprovođenju SRR odnosno predmetnih Akcionih plana. U skladu sa važećom Metodologijom razvijanja politika, izrade i praćenja sprovođenja strateških dokumenata dalje su definisani nosioci realizacije aktivnosti, vremenski rok za realizaciju i potrebna finansijska sredstva. Institucije u čijoj nadležnosti je realizacija pojedinačnih aktivnosti, dostavljajuće izvještaj Ministarstvu ekonomskog razvoja i turizma o realizaciji strateških i operativnih ciljeva. Uz kontinuirano praćenje realizacije aktivnosti, identifikovaće se ostvareni napredak, kao i detaljno analizirati problemi i prepreke nastale u procesu sprovođenja strateškog dokumenta. Navedeno će predstavljati osnovu za pripremu godišnjih izvještaja o ostvarenosti Akcionog plana kao i završnog izvještaja na kraju perioda važenja strategije. Kada su u pitanju indikatori neophodno je obezbijediti konzistentnost, koristeći podatke zvaničnih proizvođača statistike, imajući u vidu da se u pojedinim slučajevima koriste i drugi izvori čija statistika može biti nedovoljno pouzdana i zavisiti od trenutne dostupnosti podatka.²⁸ Takođe, neophodno je uložiti dodatne napore kako bi se razvili podaci na nivou JLS koje su od značaja za praćenje efekata sprovođenja politike ravnomjernog regionalnog razvoja.

²⁸ U procesu izvještavanja ostvarenosti SRR 2023-2027 posebno će se voditi računa o prikazu rodno segregiranih podataka i uticaju implementacije politike regionalnog razvoja na žene, mlade i druge specifične ciljne grupe.

Nakon isteka perioda važenja SRR 2023-2027, izvršiće se ex-post evaluacija od strane eksternih eksperata (u cilju obezbjeđivanja većeg stepena objektivnosti) koja će sadržati analizu implementacije sa posebnim fokusom na ostvarenost indikatora, preporuke, zaključke, kao i smjernice za definisanje strateškog okvira za naredni period. Za praćenje sprovođenja SRR 2023-2027 prevashodno će se analizirati nacionalni statistički podaci kao i dostupni podaci sadržani u međunarodnim izvještajima.

Sredstva za sprovođenje evaluacije biće pravovremeno obezbijeđena iz nacionalnog budžeta i/ili donatorskih sredstava. Nalazi evaluacije daće jasan i precizan prikaz uspješnosti razvijanja politike regionalog razvoja, kao i da li se postižu planirani efekti zajedničkim djelovanjem svih nadležnih institucija, odnosno da li sprovedene aktivnosti vode ka smanjenju regionalnih razlika. U narednoj tabeli je dat plan implementacije SRR 2023-2027.

Tabela 11. Plan implementacije i monitoringa SRR 2023-2027

Godina	Aktivnosti	Monitoring aktivnosti
2023.	- Usvajanje Strategije regionalnog razvoja Crne Gore 2023-2027, sa Akcionim planom za 2023. godinu - Uspostavljanje Partnerskog savjeta za regionalni razvoj	- Identifikovani ciljevi, prioriteti i nadležne institucije na nivou resora obuhvaćenih Strategijom, - Uspostavljen sistem komunikacije i monitoringa, - Periodični sastanci Partnerskog savjeta za regionalni razvoj
2024.	- Monitoring sprovođenja Akcionog plana SRR za 2023. godinu, - Priprema i usvajanje Akcionog plana SRR za 2024-2025. godinu	- Izvještaj o implementaciji AP za 2023. godinu, - Periodični sastanci Partnerskog savjeta za regionalni razvoj
2025.	- Monitoring sprovođenja Akcionog plana SRR za 2024. godinu	- Izvještaj o implementaciji AP 2024-2025, za 2024. godinu, - Periodični sastanci Partnerskog savjeta za regionalni razvoj
2026.	- Monitoring sprovođenja Akcionog plana SRR za 2025. godinu, - Priprema i usvajanje Akcionog plana SRR za 2026-2027. godinu	- Izvještaj o implementaciji AP 2024-2025, za 2025. godinu, - Periodični sastanci Partnerskog savjeta za regionalni razvoj
2027.	- Monitoring sprovođenja Akcionog plana SRR za 2026. godinu i otpočinjanje procesa evaluacije	- Izvještaj o implementaciji AP 2026-2027, za 2026. godinu - Periodični sastanci Partnerskog savjeta za regionalni razvoj
2028.	- Monitoring sprovođenja Akcionog plana SRR za 2027. godinu i finalna evaluacije	- Završni izvještaj o sprovođenju SRR 2023-2027, za 2027. godinu, uz evaluaciju

2. Komunikacioni plan

Efikan sistem komunikacije ima ključnu ulogu u osiguravanju uspješne implementacije SRR 2023-2027.

Naime, u cilju obezbjeđivanja uslova za efikasnu i efektivnu implementaciju SRR, proces komunikacije politike ključnih aktera svih sektora, naučne zajednice i cjelokupne javnosti je od strateškog značaja, kako bi se osigurala transparentnost, angažovanje i podrška u implementaciji politike regionalnog razvoja.

Imajući u vidu najbolje prakse, proces komunikacije treba da se zasniva na pružanju relevantnih i korisnih informacija na način koji će:

- Biti javno dostupne: Informacije o politici treba da budu lako dostupne svim zainteresovanim stranama i javnosti.
- Podstaknu akciju: Komunikacija treba da inspiriše akciju i motiviše relevantne aktere da preduzmu korake u skladu sa politikom.
- Pomognu u rješavanju problema: Informacije trebaju biti korisne i pružiti smjernice za rješavanje problema koji se tiču politike.
- Imaju važnost i specifične posljedice: Treba jasno naglasiti značaj politike i njene specifične posljedice kako bi se izgradila svijest o njihovom uticaju.

Komunikacija politike omogućava da svi akteri i javnost razumiju ciljeve politike, planirane rezultate i cikluse iste. Takođe je važno osigurati učešće svih relevantnih ljudskih i institucionalnih resursa, uključujući i medije.

Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma će koristiti dostupne mehanizme kako bi osiguralo potpuno razumijevanje i prihvatanje politike na svim nivoima implementacije, kao i među postojećim i budućim korisnicima iste. U tu svrhu Izvještaji o realizaciji Akcionih planova SRR 2023-2027 kao i Završni Izvještaj o implementaciji SRR 2023-2027 će biti objavljeni na sajtu Ministarstva kao i na sajtu Vlade Crne Gore.

3. Finansiranje

Finansiranje regionalnog razvoja, a time i realizacije SRR, definisano je Zakonom o regionalnom razvoju gdje je precizirano da će se podsticanje regionalnog razvoja bazirati na “udruživanju finansijskih sredstava iz različitih izvora za sprovođenje Strategije regionalnog razvoja i Strateških planova razvoja jedinica lokalne samouprave”.

Finansiranje strateških ciljeva i prioritarnih oblasti definisanih u SRR 2023-2027 će zavistiti od godišnjeg Zakona o budžetu Crne Gore, godišnjih budžeta JLS, kreditnih aranžmana, Javnog sektora, EU i IPA fondova, privatnih investicija i ostalih donacija, što će biti planirano godišnjim Akcionim planovima.

Naime, za sprovođenje Akcionog plana za 2023. godinu predložen je finansijski okvir na nivou 478.868.857,75 €, i to:

- nacionalni budžet – 124.997.491,75 € (26,1%),
- javni sektor – 283.175.566,00 € (59,1%),
- IPA – 12.687.500,00 € (2,7%),
- donatorski programi – 7.776.300,00 € (1,6%),
- privatni sektor – 50.232.000,00 € (10,5%).

Posmatrano po strateškim ciljevima, najviše sredstava je izdvojeno za realizaciju strateškog cilja 3, ukupno 466.423.141,75 € ili 97,4%, zatim strateškog cilja 2, ukupno 12.445.716,00 € ili 2,6%, dok će aktivnosti u okviru strateškog cilja 1 biti realizovane u sklopu redovnih aktivnosti nadležnih resora.

Lista grafika i tabela

Grafik 1. SRR 2023-2027 i usklađenost sa ključnim međunarodnim obavezama	15
Grafik 2. Zajednički ciljevi politika EU fondova (novi kohezioni okvir 2021-2027)	16
Grafik 3. Stopa nezaposlenosti, po regionima (%)	21
Grafik 4. Stopa rizika od siromaštva, po regionima (%)	22
Grafik 5. Stopa rizika od siromaštva, prema starosti (%)	23
Grafik 6. Struktura ukupnog iznosa isplaćenih dječjih dodataka, po regionima u mjesecu novembru 2019-2022. za djecu korisnika socijalne pomoći i djecu bez roditeljskog staranja, %	24
Grafik 7. Struktura ukupno isplaćenih dječjih dodataka u mjesecu novembru 2019-2022, za svu djecu do 18 godina, po regionima (%)	24
Tabela 1. Demografska kretanja u Crnoj Gori na nivou regiona 1991-2020	24
Grafik 8. Prirodni priraštaj po regionima	25
Grafik 9. Saldo migracija iz/u inostranstvo, broj lica	26
Grafik 10. Migracioni saldo unutrašnjih migracija, 2014-2021	27
Tabela 2. Indeks ekonomskih sloboda 2023 – Crna Gora	29
Tabela 3. Pregled ostvarenja izabranih međunarodnih indikatora Crne Gore i zemalja u regionu	30
Tabela 4. Indeks razvijenosti JLS Crne Gore	31
Tabela 5. Indeks konkurentnosti JLS Crne Gore	32
Tabela 6. SWOT analiza regionalnog razvoja Crne Gore - SJEVERNI REGION	36
Tabela 7. SWOT analiza regionalnog razvoja Crne Gore - SREDIŠNJI REGION	37
Tabela 8. SWOT analiza regionalnog razvoja Crne Gore - PRIMORSKI REGION	38
Tabela 9. Vizija i strateški ciljevi regionalnog razvoja 2023-2027	45
Tabela 10. Predlog prioriternih oblasti po stubovima rasta za period 2023-2027	45
Tabela 11. Plan implementacije i monitoringa SRR 2023-2027	64

ANEKS 1

Analiza zainteresovanih strana

Zainteresovana strana	Odnos (relacija) prema SRR i mjerama iz AP	Interes	Uticaj/Snaga
Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma	Resorno ministarstvo, kreiranje politike i praćenje sprovođenja, izvještavanje; Partnerski savjet za regionalni razvoj; komplementarnost i sinergija sa ostalim politikama u nadležnosti Ministarstva ekonomskog razvoja; Koordinacija podrške i programa oporavka od efekata pandemije; Program za unaprjeđenje konkurentnosti privrede	5	5
Jedinice lokalne samouprave	Korisnici programa i projekata; kofinansijeri određenih ulaganja	5	4
Zavod za zapošljavanje Crne Gore	Programi za podsticanje zapošljavanja; mjere aktivne politike na tržištu rada	5	5
Investiciono-razvojni fond Crne Gore	Odobranje kredita uz brojne podsticajne mjere: 1. Preduzetništvo; 2. Poljoprivreda; 3. Turizam; 4. Proizvodnja; 5. Usluge; 6. Likvidnost; 7. Podsticaj konkurentnosti; 8. Green field; 9. Infrastrukturni projekti; 10. EU Cosme investment support program (garancije).	5	5
Ministarstvo finansija	Budžet; Finansiranje lokalne samouprave i Egalizacioni fond	5	5
Ministarstvo rada i socijalnog staranja	Politika zapošljavanja i socijalna politika	5	5
Zajednica opština Crne Gore	Nacionalna asocijacija lokalnih zajednica, udruženje JLS na dobrovoljnoj osnovi, preko kojih se zastupaju interesi i potrebe JLS	5	4
Ministarstvo kapitalnih investicija	Investicije u saobraćajnu infrastrukturu, u skladu sa raspoloživim budžetom za ove namjene (finansijska ograničenja limitiraju snagu ovih politika)	5	4
Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede	Agrobudžet; politika u oblasti šumarstva i podrška drvoprerađi; (finansijska ograničenja limitiraju snagu ovih politika); IPARD grantovi i priprema za Zajedničku poljoprivrednu politiku EU	5	4
Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma	Prostorno planiranje; Zaštita životne sredine i klimatske akcije; (finansijska ograničenja limitiraju snagu ovih politika)	5	4
Ministarstvo prosvjete	obrazovna politika i sistem obrazovnih ustanova	5	5
Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja	istraživanje i inovacije	5	5
Ministarstvo kulture i medija	programi podrške; očuvanje kulturne baštine i kreativne industrije	5	5
Ministarstvo zdravlja	Mreža zdravstvenih institucija; Javno zdravlje i borba protiv pandemije; (finansijska ograničenja limitiraju snagu ovih politika)	5	4
Ministarstvo javne uprave	Dobra javna uprava, digitalizacija i e-usluge; Infrastruktura i informaciona bezbjednost; (finansijska ograničenja limitiraju snagu ovih politika)	5	4
Ministarstvo vanjskih poslova	Koordinacija saradnje Crne Gore i međunarodnih donatora; koordinacija prijema međunarodne razvojne pomoći	5	4

Ministarstvo evropskih poslova	NIPAK kancelarija za programiranje i praćenje EU podrške; Programi teritorijalne saradnje u kojima učestvuju Crna Gora; Jačanje pozicije JLS i regionalne politike u okviru pristupnih pregovora	5	5
Agencija za investicije	Podsticaji za ulaganja; Jedinstvena lista prioriternih razvojnih projekata; Unaprjeđenje ambijenta za ulaganja i privlačenje SDI	5	5
Biznis asocijacije na nivou Crne Gore	Saradnja sa privredom; rad kroz odbore; zastupanje; međunarodna saradnja; promocija; obuke; privlačenje EU projekata	5	4
Nevladine organizacije, posebno na lokalnom nivou	Sve oblasti građanskog aktivizma, posebno one za zaštitu životne sredine (podrška određenim aktivnostima, ali i protest protiv nekih drugih), podršku preduzetnicima i lokalnom ekonomskom razvoju, obuke i neformalno obrazovanje; podršku prekograničnoj saradnji	5	5
Regionalne razvojne agencije	Npr. za Bjelasicu, Komove i Prokletije; Podsticanje kapaciteta na opštinskom nivou, u nacionalnim parkovima, planinski, kulturni, seoski turizam, podrška poljoprivrednim proizvođačima u povezivanju sa tržištem koristeći lokalno brendiranje, privlačenje EU fondova za lokalne i regionalne projekte	5	4
Nacionalni parkovi Crne Gore	Zaštita životne sredine i zaštićenih područja; Promocija Crne Gore kao turističke destinacije	5	4
NTO i mreža turističkih organizacija na lokalnom nivou	Promocija turizma i uvezivanje lokalnih aktera, od lokalne uprave, do MSP i poljoprivrednika (i agroturizma, etnoturizma, turizma i kulture, turizma i sporta...)	5	4
Evropska komisija i njeni direktorati i agencije	EU standardi; legislativa; EU pretpriprustna podrška	4	4
Evropske banke	EIB, EBRD, CEB, KfW i dr.	4	5
UN agencije	Podsticanje ostvarivanja ciljeva održivog razvoja 2030 kroz različite projekte, posebno; obuke, opremanje institucija, podrška MSP, manji projekti infrastrukture, pomoć u krizama i borbi protiv pandemije, i sl.	5	4
Ostali donator i kreditori	Različiti projekti u svim strateškim oblastima od značaja za regionalni razvoj	4	4